بنەمایەکی ئۆنتۆلۆجی بۆ رەخنە

... بەشی دووەم .... هەرێم عوسمان

بەشی دووەم: رەخنە و هەڵسەنگاندن

یەکەم: رەخنەی رادیکاڵ:

نووسین وەک ئەگەری تێکست تەنیا بابەتێکی ناسین نییە، بەڵکو نیشاندانی راستی بوونە. لەرەوە تێکست لەسەر تاقیگەی خوێنەر بۆ پشکنین رانەوەستاوە، بەڵکو لەسەر پەیوەندی بە تیاژیان وەستاوە. لەبەرئەوەی نووسین وەک ئەگەری تێکست راستی بوونی تێدایە، ئەوا جۆری پەیوەندیمان راستی نووسین دەردەخات یاخود ونیدەکات. هاوکات تێگەیشتن سروشتێکی مرۆڤانەی هەیە، لەرەوە پەیوەندی واتا پەیدا دەکات؛ کاتێک نووسین لە تێگەیشتنەوە بۆ تێگەیشتنە(٤٨). تێگەیشتنی دازاین لە بوونی خۆی، بنەمای تێگەیشتنە لە نووسین. وەک هایدیگەر دەڵێت"تێگەیشتن لە جیهان بەردەوام تێگەیشتنە لە بوون-لەنێو. تێگەیشتنیش لە بوون تێگەیشتنە لە جیهان"(٤٩) کاتێک نووسین نایەتە دەنگ و رۆشنا بێتەوە، مانای ئەوە نییە نووسین ناتێکستە، دەکرێت کێشە لە روانین و کەم ئاشنایی بخوێن لە خۆی و خۆی پەیوەست بە تیاژیانی لەناو نووسیندا بێت. هەروەک ڕۆشنبوونەوەی نووسین بەروانینی تێگەیشتنئامێزو تیاژیان و راڤەو بەشداریکردن و ناسینەوەی ئەزموونی بوون پێویستە.(٥٠) لەم روانینەوە رەخنەیەکی رادیکاڵ لەو دابڕان و کاردانەوانەی مێژووی رەخنە دەگرین، کە هەرجارەو یەکێک لەسێکوچکەکەیان مراندووە، لە کاتێکدا تێگەیشتنی هەریەکێکیان بۆ ئەوی دیکە نەکردەیەو لەسەر بنەمای پەیوەندی نێوانیان رەخنە دەژی. هایدیگەر نموونەی گوتن و بیستن دێنێتەوە، کە دازاین دەبیستێت بۆیە تێدەگات، گەر نەبیستێت تێناگات، هاوکات گوێگرتن بە گرنگتر لە بیستن دەزانێت، لەبەرئەوەی تێگەیشتنی رەسەنانەی لێدەکەوێتەوەو تەنیا هەستکردن بە بیستنێکی دەنگەکانی سایکۆلۆجی نییە. خوێندنەوەی تێگەیشتنئامێزیش پێویستی بە نزیکبوونەوەو ئارامی و نیشتەجێبوون هەیە، لەبەرئەوەی وەڵامی خوێنەری رەسەنی لەوە سازدەبێت؛ تێگەیشتن لە نووسین بنەمای وەڵامدانەوەی خوێنەرە. زۆر بنووسیو خۆندنەوە(بەمە بەست بنووسی-خۆندنەوە دانراوە) مەرجی تێگەیشتن نییە، بەڵکو چۆنێتی هاوبەشیکرن، تێداژیان و بەشداری ئەگەری تێگەیشتن زیاد دەکەن، وەک

هایدیگەر دەڵێت"کەسێک هەموو شتێک ببیسێت بەتەمام نەتوانێت لێیتێبگات. تێگەیشتن لە زۆرگوتن و زۆر بیستنەوەوە پەیدانابێت"(٥١)لەبەرئەوە خوێندنەوەی رەسەنانە تێگەیشتنی رەسەنانەی لێدەکەوێتەوەو خوێنەر ئەوە لە بیر ناکات، کە لەگەڵ کە(بەمەبەست دەق وەک کەس دانراوە) گفتوگۆ دەکات، هاوکات بخوێن و بنووسی نارەسەنیش وەک بابەت مامەڵە لەگەڵ زمان و نووسیندا دەکەن. لەبەرئەوە لێرەدا جیاکارییەکی دیکە لەنێوان نووسین و تێکستدا، بریتییە لە کەیەتی تێکست، بابەتەتی و چییەتی ناتێکست. لەکاتێکدا لە رەخنەی کۆندا زۆر کات وەک شت و بابەت لە نووسینیان روانیوە. دەکرێت بڵێین بەو جۆرە مامەڵەکردن لەگەڵ نووسین جۆرێکە لە روانینی میتایانە بۆ تێکست، واتە سەیری تێکست وەک بوون نەکراوە، بەڵکو وەک هەبووییەکی دەرەکی سەیری کراوەو هەوڵدراوە، بەناوی خوێندنەوەو راڤە داگیر بکرێت، یان داگیربکات(هۆکاری باڵادەستی نووسەرسەنتەری بۆ ئەم روانینە دەگەڕێتەوە). بەڵام لێرەدا پێمانوایە تێکست بابەت نییە و خودیش خود نییە، بەڵکو مرۆڤێکمان هەیە لەنێو تێکستدا دەژی. واتە وەک هایدیگەر دەڵێت مرۆڤ دۆڵاب نییە تاوەکو زانینی لەناودا هەڵبگیرێت، بەڵکو ئەو لەنێو جیهاندایە، هەروەک تێکستیش پاکەت نییە بۆ کردنەوەی، کەشفبکرێت.

١ـ نووسەرسەنتەری

تیۆرەو میتۆدە رەخنەییەکانی بواری لێکۆڵینەوەی تێکست، بەتایبەتیش تێکستی ئەدەبی گەلێک زۆرن. لەبەرئەوە بەپێی بایەخدانیان بە یەکێک لە سێکوچکەکە دابەشکراون، یاخود بەپێی دابەشکردنی نووسین بە ناوەوە/رووخسار- دەرەوە/ناوەڕۆک. یاخود میتۆدی رەخنەی تەواوکاری، کە ناوەوەو دەرەوە تێهەڵکێش دەکات(٥٢). لەم بەشەدا بە کورتی رەخنە لە هەندێک لەو میتۆدە بنەڕەتییانەی، کە سێکوچکەکەیان لە یەک دابڕیوە دەگرین.
لەسەردەمی کۆنەوە نووسین راستەوخۆ بە نووسەرەوە پەیوەستکراوە. بەتایبەت رۆمانسییەکانی سەدەی نۆزدە دۆخی ئەدەبو رەخنەی ئەدەبیان بە نووسەرو تێگەیشتن لە نووسەر دەزانی(٥٣). هاوکات میتۆدە سیاقییەکانی وەک دەروونگەرایی و بیۆگرافی، واقعی، بەهەمانشێوە کار لەسەر دەروون و ژیننامەو واقعی ژیانو ژینگەی نووسەر دەکەن(٥٤). ئەم میتۆدانە کاریان لەسەر دەرون و ژینگەی نووسەر بۆ تێگەیشتن لە تێکست دەکرد، بەپێچەوانەشەوە لە تێکستەوە ژینگەو دەروونی نووسەریان دەردەخست(٥٥). واتە ئەمسەرو ئەوسەری رەخنە لە تێگەیشتن لەنووسەردا کۆدەبووەوە.

ئەم جۆرە لە بالادەستی نووسەر، سەرئەنجام کاردانەوەو ڕەخنەی لێگیرا. دەتوانین یەکەم ڕەخنەی رادیکاڵ لە ‘خودا مرد’ی نیتشەدا تێبینی بکەین(٥٦). گرنگی راگەیاندنی ئەم مەرگە پەیوەست بە نووسەرسەنتەری ئەوەیە، کە نووسەر وەک خواوەندێکی لێهاتبوو، هەموو شتێک لەلایەن ئەوەیەو بە هەموو شتێک دەبێت بە لای ئەو بگەڕێنەوە. لە فەلسەفەدا نیتشە بە کوشتنی خودا یان ‘خۆی’تازەگەری شۆڕشێکی بەسەر ‘نووسەرسەنتەر’یدا کرد.(٥٧) ئەم شۆڕشە ڕێگەی بە دەقسەنتەرەکان خۆشکرد بە ئەوەی لە لێکۆڵینەوەی نووسیندا بە نووسەر نەگەڕێنەوە، چونکە ‘نووسەر مردووە’ دەبێت بایەخ بە تێکست بدرێت. تێبینی دەکەین مەرگی ‘خودا-نووسەر-مرۆڤ’ پەرچەکردارن بە بالادەستی و ڕەهایەتی ئەم هێزە، کە بەدرێژایی مێژوو هەیبووە. ڕۆلان بارت لەنووسینێکی خۆیدا بە ناونیشانی ‘مەرگی نووسەر-دانەر’ نموونەی بەلزاک دەهێنێتەوە، کە لەبارەی ژنێکەوە دەنووسێتو پەسنی دۆخی ژنێک دەکات. بارت لەو نووسینەدا کۆمەڵێک پرسیارو گومان دەخاتەڕوو، کە ئایا بەلزاک وەک نووسەرێک لەبارەی ژنێکەوە دەنووسێت، یان پاڵەوانی ڕۆمان، یاخود ئەزموونی سایکۆلۆژی دەداری نووسەرە؟ بارت لە وەڵامی ئەو پرسیارانەدا مەرگی نووسەر رادەگەیەنێت، چونکە لە نووسیندا ‘دەنگوسەرچاوە’ لەناودەچن، لەبەرئەوە نووسەر ناتوانێت ڕۆڵێکی سەنتەری بگێڕێت، بەڵکو خودی تێکستەکە وەک جیهانێکی سەربەخۆ ئەو ڕۆڵە دەگێڕێت(٥٨). لەبەرەوە فرەدەنگی و فرەسەرچاوەیی دێتە ئاراوەو تاک نووسەری لەناودەچێت. ئەمە ڕەخنەیەکی رادیکاڵبوو ئاراستەی نووسەرسەنتەری کرد(٥٩). بەو پێیەی نووسەر ببووە خودایەک و هەموو زانینێک لەوەوە دەردەچوو.

لێرەدا تا ئەوشوێنەی، کە ڕەخنە لە نووسەرسەنتەری دەگیرێت وەک تاقانەو بیری تاقانەیی نووسەر ڕەخنەیەکی گرنگ و بنەڕەتییە، بەڵام کاتێک ڕەخنەگرتنەکە توندڕەوی تێدا دەکرێت و نووسەر دەسڕێتەوە، ئەوا ڕەخنە لەو بیرە سەرهەڵدەدات. بەپێی ئەم ئایدیا نوێیە نووسەر بوونی هەیە وەک چۆن نووسین هەیە. لەبەرئەوەی نووسین گوزارشت لەبوونی نووسەر پەیوەست بە لە جیهاندا بوون و لەگەڵ ئەواندا بوون و نیگەرانییەکانی دەکات. واتە تێکست تێگەیشتنی نووسەرە لە جیهان، بوون و بوون لەگەڵ، نووسەر بوونی خۆی بە تێکست بەخشیوە، لەبەرئەوە تێکست و نووسەر لەژێرشوێندا ئاماژە بە یەکدی دەکەن، بوونی یەکدی لەنێو بووندا دەردەخەن. کاتێک نووسەر دەمرێنین ئەوکات بەرپرسیارێتی نامێنێت. مردنی نووسەر بریتییە لە مردنی تێگەیشتن لە جیهان و بوون، لە کاتێکدا تێکست بریتییە لە داهێنانی تێگەیشتن لە بوون و بوون لەنێو جیهان.

بێگومان نووسەر عەمباری زانین نییە، بەڵام نووسەر زانەرێ لەنێو جیهان و بووندا. نەک وەک هەبوویەکی خواوەندئاسای وەک کۆجیتۆی دیکارت'من بیردەکەمەوە، کەواتە من هەم'(٦٠)، کە بە تێگەیشتن تەنیا پێویست بە گەڕانەوە بە بیری نووسەر بکات، ئەم هەبووە بە بیرکردنەوە نییە، بەڵکو پێش بیرکردنەوە هەیەو بوونیشی پەیوەستە بە بوونی لەنێو جیهان و لەگەڵ ئەوان. گەڕانەوە بە ژینگەو تەمەن، ئایدیۆلۆژیا، دەروونی، بچووککردنەوەی نووسەرە لەنێو بوونی ئێنتیک، دەرکردنیەتی لە پێشمەرجە بنەڕەتییەکانی بوونی.
بە واتایەکی دیکە 'نووسەر سەنتەری' خۆی بەسەربەخۆ لە جیهان و بوون لەگەڵ ئەوانیتر دەزانێت، کە ئەمەش بەپێی ئەنتۆلۆجیا نەکردەیە. هاوکات ئەم نووسەرسەنتەرییە بەهۆی ئەم هێزە باڵاو رەفزکەرەوەیەی بە جیهان و بوون هەیەتی، خۆی بە سەرچاوەو بنەمای زانین دادەنێت و لەرێوە پەیوەندی نێوان نووسەرو جیهان دەپچڕێت و جیهان لەبری نیشتمان دەبێت بە شوێنی داگیرکاری و رووخاندن(وەک چۆن لە شیعرەکەی گەراندا زانست رووخێنەرە، بەکوشتنی وەک دانەرێک بەرپرسیارێتی لە زانست دەسنرێتەوە). نووسەر بەهۆی بەجەوهەرییەوە بە تێگەیشتنی لە جیهان و بوونی لەگەڵ ئەوانیترو نیگەرانییەکانی بە پرسین لەبوون جیهانی خۆی بنیاد دەنێت، واتە تێکست داهێنراوی نووسەرە لەسەر بنەمای بوونی لەنێو جیهانو بوون لەگەڵ و نیگەرانییەکانی. لەبەرئەوە نووسەر جیهانسازی لەنێو جیهاندا دەکات.
خوێنەری رەسەن لەسەر بنەمای بوونی لەنێو جیهاندا لە جیهانی نووسەر دەکۆڵێتەوە، نەک وەک خۆیەکی هەمووشتزان.

کۆمەڵێک ئەفسانە دراوەتە پاڵ نووسەر وەک (شاعیر شتێکی پیرۆزو باڵدارە و سروشی لە خوداوە بۆ دێت، یان کولرج شیعری (کوبلەخان)ی لە خەوندا نووسیوەو لە ژێر ئەفسونی جادویەکدا بووە. یان مرۆڤ دەبیستە بە ئەوەی گوێڕادەرێت، وەردەگرێ بەئەوەی بە دوایدا بگەڕێت و بپرسێت کە دەیداتێ(٦١). ئەمانە بە کاری مرۆڤ دوورە لە راستییەوە. لەرووی ئەنتۆلۆجییەوە ئەم بەچوونانە پوچەڵن و لەدەرەوەی ئەنتۆلۆجی بوونی مرۆڤ و پێشمەرجەکانن. نووسەر هەبوویەکە بە نیگەرانییەوە بوونی لەنێو جیهاندایەو لەگەڵ ئەوانیدیدایە، نە پیرۆزەو نە باڵدارە، بەڵکو ئاگامەندەو زانەری نێو جیهانە. نووسەر بەهۆی ئەوەی ناتەواوەو بە نیگەرانییەوە لەنێو جیهاندایەو لەگەڵ ئەوانیتردایە و ئاگامەندە پرۆژەی تێکست داهێنێت. واتە تێگەیشتنی نووسەری رەسەن پەیوەست بە ناسینی جیهان و ئەوانیدیکەو نیگەرانی بەیان بوونی خۆی و جیهانی خۆی دادەهێنێت.
خوێنەری رەسەن بەو پێشمەرجانەوە لەنێو تێکستی نووسەردا کاردەکات،

واتە جۆرە کارلێکێک لە نێوان تێگەیشتنی خوێنەری رەسەن بە بوون و جیهان و ئەوانی دی پەیوەست بە نیگەرانییەوە لە نێو تەکست رووئەدات و سەرئەنجامی ئەم پەیوەندییە خوێنەری رەسەن جیهانی خۆی سازدەکات. نووسەروخوێنەر دوو هەبووی نێوجیهانن و خاوەن تێگەیشتنن، بەڵام خاوەنی دوو ئەزموون و تێگەیشتنی جیاوازن، لەسەر بنەمای ئەم جیاوازییە داهێنانی تەکستی دیکە دێتەئاراوە. بەهۆی ئەم هاوبەشییەوە دەردەکەوێت نووسەرسەنتەر نییە خوێنەر لەدەوری بخولێتەوە، یاخود نووسەر خوانییەو خوێنەر عەبدی، نووسەرپیرۆز و خوێنەر ناپیرۆز نییە، یاخود ئەویان بتوانێت بفڕێ و ئەویان نەتوانێت. هەردوکیان دوو هەبووی خاوەن تێگەیشتنی نێو جیهان و بوونن، رەسەنیەت و نیگەرانییەکانیان تەکستی جیاوازی لێدەکەوێتەوە.

لێرەدا نامانەوێت جارێکی دیکە نووسەرسەنتەر یان خوێنەرسەنتەری بخولقێنین، چونکە ئەوان ناتەواو ناکامڵن، هاوکات نووسەر بە زانەرو پرۆژەی تێگەیشتن لە بوون و جیهان دادەنێین، لەبەرئەوە ناکرێت نووسەر فەرامۆشبکرێت، یاخود بمرێنرێت، بەڵام بە ناکامڵییەکەی لە دەسەڵاتی رەهای دەدرێت. نەریتی تاقانەی نووسەر لەم بەچوونەوە لەناودەچێت، بەڵام نامرێت، چونکە بوونە لەنێو جیهانداو توانای داهێنانی پرۆژەی ئەگەرەکانی بوونی لەنێو جیهاندا هەیە. لەبەرئەوە تەکست هەمیشە گوزارشت لە هەبوویەک لەنێو جیهان و لەگەڵ هەبووەکانی دیکە دەکات. بەلزاک وەک بوونێک لەنێو جیهاندا، بوونی لەگەڵ ئەوانیتردایەو خاوەنی پرۆژەی تێگەیشتنە، دەتوانێت لە ژن وەک هەبوویەکی جیهانی تێبگات، لەبەرئەوەی ئەویش هەبوویەکی نێو جیهانە و لەگەڵ ئەواندایە، خاوەن نیگەرانی و بوونی رەسەن و نارەسەنەتیە. هاوکات نووسەرسەنتەری سڕینەوەی بوون و هەبووەکانی دیکەیەو جۆرێکە لە دەسەڵاتی میتافیزیکی نووسەر. بەڵام کاتێک نووسەر وەک هەبوویەکی ناتەواو لەم نووسینەدا رەچاوکراوە، مەبەست شکاندنی دەسەڵاتی میتایەتی نووسەرە، نەک مردنی نووسەر وەک هەبوویەک لەنێو جیهاندا. لە نووسەرسەنتەریدا بەردەوام بایەخ بەکەمێک لایەنی دەروونی و مێژوویی و واقعی دەدرێت، کە خوێنەر نوقمی نێویان دەبێت و لەبیری دەچێت، کە خۆی و نووسەر هەبوویەکی نێو جیهانن. لەم روانینەدا خوێنەر بەردەوام دەچێتە دەرەوەی جیهان بۆ ئەوەی لە جیهان تێبگات. لە کاتێکدا پێویستە لەنێو جیهانەوە بە جیهانی نووسەر بڕوانێت. لێرەوە پێویستە نووسەر خاوەنداریەتی نووسین بکات، لەبەرئەوەی بەرپرسیارێتی هەڵبگرێت و وەک هەبوویەکی نێو جیهان، نووسین ئەگەری هەڵبژاردنی ئەوەو نابێت لێی زەوتبکرێتو

بەناوی رووخاندنی دیکتاتۆریەتەوە دیکتاتۆریەت سازبکرێت. چونکە بنەڕەتی رەخنەی (مەرگی دانەر) بە ئەو دەسەڵاتە رەهایەی دانەر دەگەڕێتەوە، بەڵام مرانـدنی ئەم دەسەڵاتە دیکتاتۆریەتەو لەسەندنەوەی بوونی ئەم هەبووەیە لەنێو جیهان و جیهانی تێکست. لەبەرئەوە تێگەیشتن لە تێکست بە کوشتنی نووسەر نایەتە ئاراوە، بەڵکو بەپەیوەندییەکی وجودیانە لەگەڵ تێکست و نووسەری تێکست دێتەئاراوە، کاتێک خاوەن ماڵێک بکوژین و ماڵەکەی داگیر بکەین یاخود بانگەشەی بەخاوەنی بکەین، هەرگیز ناتوانین وەک نیشتمان لەنێو ئەو ماڵەدا بژین و نیگەرانیبین، ئەو ماڵەش خۆی وەک نیشتمان بۆمان ناکاتەوە. لەبەرئەوە میتۆدو تیۆرەکانی نووسەرسەنتەر نەیانتوانیوە لە نووسەر وەک هەبوویەکی نێو جیهان تێبگەن، ئەمەش بووەتە هۆی دەرنەکەوتنی نووسین. سەبارەت بە’ تێکست’ لە نووسەرسەنتەریدا، رەخنەو کاردانەوەی بوونیادگەرو فۆرمالیستەکان بەڵگەی بایەخنەدان و سڕینەوەی تێکستە.

٢ـــ تێکستسەنتەری

فۆرمالیست و بوونیادگەرەکان، کە رەخنەی توندیان ئاراستەی نووسەرسەنتەری گرت و بارت مەرگی دانەری راگەیاند، بە ئەوەی سەربەخۆیی بە ئەدەب بگەڕێنەوە و زانستی ئەدەبی دابمەزرێنن(٦٢). ئەمەش لەسەر بنەمای تێکستسەنتەری روویدا، کە ‘تێکست’یان وەک جیهانێکی داخراوو سەربەخۆ دەبینی، کە پەیوەندی بە رەهەندی مرۆڤانەوە نییە. ئەمەش باڵادەستی تێکستی بەسەر نووسەرو خوێنەری لێکەوتەوە. لەلای ئەم ڕێبازانە دەق گوزارشت لە نووسەرەکەی ناکات، بەڵکو سەربەخۆیەو خاوەنی سیستمی خۆیەتی. بنەمای لێکۆڵینەوەی دەقیش بریتییە لە زمان، کە سودیان لە زمانەوانی سویسری (فردیناند دی سوسەر) وەرگرت. سوسەر زمان وەک سیستم، کە خاوەنی چەند رێساویاسایەکی رێزمانی و فەرهەنگی وشەیە دەبینێت(٦٣). فۆرمالیستو بوونیاگەرەکان بەڕەچاوکردنی زمان وەک سیستم، ئەدەبیان لە زانستی زمان بە رزگارکردنی ئەدەب لەزانستەکانی دیکە نزیککردەوەو بانگەشەی سەربەخۆیی و زانستی ئەدەبیان کرد. یاکۆبسن، کە دیارترین ئەدەبناسی فۆرمالیستی رووسە، هونەری شیعری لەسەر زمانەوانی دامەزراند و پێیوابوو شیعر هونەری وشەیە(٦٤) ئەم میتۆدانە بەهۆی جەختیان لەسەر زانستو سیستم، کۆمەڵێک بنەمای گرنگیان بە دەق داڕشت. جیاکاریان لەنێوان زمانی رۆژانەو زمانی شیعرو گەڕانەوەدا کردو گرنگیان بە جۆرەکانی لادانو ئاشناییسڕینەوەو نائاسایی(نائۆتۆمات)بوون دەدا.

لەسەر بنەمای جیاکاری زمان دەقیان شیدەکردەوە، زمانی دەقیان بە (ئاوەڵناو، ناو، کردار، بزوێن، تاک، کۆ..) دابەشدەکرد(٦٥) بە کورتی ئەم میتۆدانە بە بنەڕەتی لەسەر خودی تێکست کاریان دەکرد و پێیانوابوو تێکست جیهانی لێکۆڵینەوەیەو بە تێگەیشتن لێی پێویست بە چوونە دەرەوە بە بوارە جیاوازەکانی دیکە ناکات(٦٦).

لێرەدا بەگشتی رەخنە ئاراستەی میتۆدی ‘تێکستسەنتەر’یەکان دەگرین. لای هایدیگەر زمان ماڵەی بوونە. بەڵام ئەوەی تێبینی ئەم میتۆدانە دەکرێت، نیگەرانیان بە زمان وەک ماڵەی بوون رەچاونەکردووە. زمانیان بە ناوی لێکۆڵینەوەی زمانگەری تێکست کەرت کردووە. لەکاتێکدا مرۆڤ لەنێو زماندا نیشتەجێیە، زمانیش ماڵەی بوونە، ئەوا نیگەرانی بە زمان بنەمایە. لە رووکەشدا تێبینی هاوبەشی گرنگی زمان بە هایدیگەرو تێکستسەنتەرەکان دەکرێت، بەڵام لە بنەڕەتدا گەلێک جیاوازن. لەدیدی هایدیگەردا، زمان بەر لەوەی شتێک بڵێت، نیشان دەدات، واتە ئاماژە نییە، بەڵکو ئاشکراکەری راستیی بوونە(٦٧). بەڵام ئەو میتۆدانە ماڵە و خاوەن ماڵە، بوونی دازاینیش، کە بە نیگەرانییەوە لە نێو ماڵەدا نیشتەجێیە، فەرامۆشیانکردووە. ئەوان لە زمان دەکۆڵنەوە بەبێئەوەی ڕەچاوی ئەوە بکەن، کە زمان بنەمای تێگەیشتنی دازاینە لە بوون. ئەم میتۆدانە جگە لە کوشتنی وزەی داهێنەرانەی زمان هاوکات بایەخ بە جیهان و دەرکەوتنی راستی بوون نادەن، کە چۆن زمان لە دەرکەوتنی راستی بووندا گوزارشت لەم دەرکەوتنانە دەکات. لەنێو تێکستدا بەدوای ئەوەدا ناگەڕێن، کە راستی بوونو نیگەرانی نووسەر لەکوێی دەقدایە. لەبەرئەوە ئەم میتۆدانە هەندەی لەبیربەرەوەی بوون و پەیوەندین هەندە یادخەرەوەی نین. تێکستەکەی گەران بە تێکستسەنتەرەکان بریتییە لە ناو، ئاوەڵناو، کێش و سەرواو دووبارەبوونەوەو لادان… نەک دەرخەری راستی بوونی شاخی بەدار بێت. ئەم مامەڵەکردنە لەگەڵ تێکست، هایدیگەر گوتەنی هەتیو، بێماڵەو نیشتمانمان دەکات(٦٨).

تێکست بەرلەوەی سیستم و نووسینەوەی خودی نووسەر بێت، داهێنانی خودی نووسەرە پەیوەست بە دەرخستنی راستی بوونەوە(٦٩)، هاوکات نووسەر ناتەواوە لەنێو جیهانو بووندا ئەگەرەکانی دادەهێنێت، بەڵام تێکستسەنتەری لەم ئەگەرانە ناگات و رێگەنادات ئەم ئەگەرانە بە خوێنەر دەربکەون. تەنانەت رێگەنادەن تێکست سەربەخۆ بێت و جیهانی خۆی دروستبکات، چونکە ئەوان تێکست پارچە پارچە دەکەن بەناوی دۆزینەوەی تێکست و لایەنی جوانیناسی تێکست، لەکاتێکدا تێکست لە پێشدەم خوێنەردا بوونی بە نیشتەجێبوون هەیە، نەک بە

شیتەڵکردن، بەڵکو بە دەرخستن و نیشاندان. ئەوان لەبری بەدەنگهێنانی تەکست، تەکست بەدەنگ دەکات، چونکە لەبری دەرخستنی جیهانی تەکست، لادان، ناو، ئاوەڵناو، راناوەکانی تەکست دەردەخەن. ئەم کارکردنە زانستییە لەسەر شیعرێک یان هەر تەکستێک کاتێک منی خوێنەری لەکۆڵینەوەکە دەیخوێنمەوە، گەر پێشتر شیعرەکە نیگەرانی منی جوڵاندبێت، ئەوا ئیستا لەبەردەم شیکاری تەکستسەنتەرەکان، شیعرەکە بە کۆمەڵێک ژمارەو وشەی پەلەنکراو دەبینم، کە نیگەرانییەکەم بەی ئاوادە بێت. لەبەرئەوە خوێنەری ڕەسەن سەرەتا نیگەرانییەکەی بە دەرکردنی تەکستە لە پەلەن و دابەشکاری، بە ئەوەی تەکست خۆی دەربخات. هایدیگەر، کە شیعرو زمانی شیعری بە باشترین داینەمەی پرسین لە بوون دەزانی، بەڵام زمان لای تەکستسەنتەرەکان کەرەسەی جوانیەو تاریککەری پرسی بوونە.

هاوکات زانستیبوونو دامەزراوەیی ئەدەب و ڕەخنە بنەمایە بە ناراستی دەربڕین، لەبەرئەوەی هیچ سەرنج لە راستی بوون نادات و خۆی بەهەبووی هەبووەکانەوە سەرقاڵدەکات و ڕەچاوی بنەمای هەبووەکان، کە بوونە ناکات؛ واتە خۆی بە سەرئەنجامەوە سەرقاڵدەکاتو گرنگی بە هەقیقەتی بنیادی ئەنجام نادات.(٧٠). لەلایەکی دیکەوە تەکستسەنتەری و مەرگی دانەر، کوشتنی ئەگەری داهێنانی دازاینی ڕەسەنە. لەبەرئەوەی بەرهەم هەتیوو بێکەس دەخات و تەکستیش بە هەبوویەکی سروشتی و بێخاوەن دەکات، تاوەکو بە ئاسانی بتوانێت بەکاریبهێنێت. ئەنجامی ئەمەش لەتەنیشت دیدگای تەکستسەنتەری مەرگی تەکست دەخاتەوە، چونکە تەکست لەزیندوێتیو تێگەیشتن و بوونی لەنێو جیهان، پەیوەندی بە جیهان و دازاینەوە بەتاڵ دەکات. ئەمە خاڵێکی بنەڕەتییە، کە ئەم میتۆدانە بە نیازی هەیمەنەکردن بەسەر تەکستدا، تەکست لە زیندوێتیو نووسەریش لە خاوەندارێتی دەخەن. تەکست وەک زێڕ تەماشا دەکەن، کە بێ باوکە؛ ئەمەش نیگەرانی بە تەکست و دانەرەکەی پەیوەست بە بوونی لەنێو جیهاندا دەکوژێت. ستراتیژەکە بەو جۆرەیە، سەرەتا بوون وەک بنەما لەناو دەبات، پاشان ئەو هەبووەی لە بوون دەپرسێت، ئەنجام ئەوەی دەمێنێتەوە شتێکە ناوی دەنرێت تەکست، کە بریتییە لە هەبوویەکی ئامرازو بەردەست. تەکست هەمیشە ئاماژەیە بە دازاین یاخود بوونی مرۆق، تەنانەت پەندی پێشینانیش، کە بە بێ خاوەن ناودەبرێت، ئاماژە بە پەیوەندی و تێگەیشتنی بوونی مرۆق لەنێو جیهان و لەگەڵ مرۆق دەکات. دابڕینی تەکست لە نووسەر، تەکست نامۆ و بێ واتا دەکات. نەبوونی واتا لە تەکستدا نیشانەی نیهلیزم و ئایدیالیزمە. تەکستی بێکەس، تەکست بێ واتا دەکات، وەک ئەوەی تەکستو تەکستنووس

هەبووی نێو جیهان و بوون و دازاین نەبن.
لەبەر رۆشنایی ئایدیاکەمان، مەرگ و سەنتەر گرتنی هەریەک لەسێکوچکەکە مەرگی پەیوەندیو رەخنەی لێدەکەوێتەوە. لەبەرئەوەی پەیوەندی داهێنەرانەی خوێنەری رەسەن وەک کاڵا بە تێکست و خوا بە نووسەر نییە، بەڵکو بە نیگەرانیەوە وەک تێگەیشتن لە بوونی دازینێکی رەسەن بە بوون و جیهانە.

بارت لەمەرگی دانەردا رەخنەی توندی ئاراستەی ئەو رۆڵە ئاراستەکراوەی دانەر گرت و بە ئایدۆلۆژیای کاپیتالیزمەوە پەیوەستیکرد. ئەمە تێگەیشتنێکی گرنگ و بنەڕەتیە لە نیازی دانەر و جیاکردنەوەی لە نووسەر، بەڵام نابێت ئەوە لەبیر بکەین، کە نیازی دانەر بۆ خوێنەری رەسەن تەنیا ئاراستەکەرێکی جێبەجێکارانە نییە، بەڵکو خوێنەری رەسەن دەزانێت لەکوێدایەو لەگەڵ کێ لە پەیوەندیدایە. بە نیگەرانییەوە پەیوەندی لەگەڵ تێکستدا دەگرێت و نیگەرانیی نووسەر درک دەکات و لەوەوە بڕیار لەسەر نووسین دەدات؛ واتە خوێنەرێکی نەزان و دەرە جیهانمان نییە، کە تەنیا داردەستی نووسەر و تێکست بێت، بەڵکو ئەو هەبوویەکە هەست بە مەترسی و ئارامی، راستی و ناراستی دەکات و تەنیا لەسەر ئاراستەو ویستەکانی دانەر و تێکست ناژی. بەڵام خوێنەری نارەسەن دەکرێت بە درێژکراوەی ویستی دانەرو تێکست بزانین. وەلێ خوێنەری رەسەن لە تێکست وەک کردەیەکی داهێنەرانە دەڕوانێت، نەک تەنیا دەربڕی خود بێت و خود بکوژێت بە ئەوەی هەیمەنەی لەسەر تێکست نەمێنێت.(۷۱). سەرەڕای ئەمانە لە مەرگی دانەردا، دانەر ئامادەیە، چونکە ئەوەی بڕیارەکە دەدات دانەرە(۷۲).

۳ـ خوێنەرسەنتەری

لە شەستەکانی سەدەی بیستەوە، تیۆری وەرگرتن و لاکردنەوە بەلای خوێنەرو هاتنەوەڵامی خوێنەر لە رەخنەی ئەوروپیو ئەمریکیدا بە کاریگەری پەرەسەندنی هەرمینیۆتیک هاتەئاراوە. ئەم تیۆرانە رەخنەیان ئاراستەی نووسەرسەنتەرو تێکستسەنتەرەکان گرتو بە پشتگوێخستنی خوێنەر تاوانباریان کردن(۷۳). لەم تیۆرانەدا وەرگر بە بنەمای زیندوێتی و کەشف و واتای تێکست دەزانن. تیۆری ئیستاتیکای وەرگرتن، کە (یاوسو ئایزەر) دامەزرێنەرین، جەخت لەسەر پەیوەندیکردن و بەیەکگەیشتنی خوێنەر لەگەڵ تێکست دەکەن و خوێنەر بە داهێنەری لایەنی ئیستاتیکی دەق دەزانن. پێیانوایە خوێنەر لە ئاراستەی پرسیارە باوەکە، کە دەق چیم پێدەڵێت؟ تێدەپەڕێت بۆ پرسیاری چی بە دەق دەڵێم.(۷٤).

هاوکات ئەو بۆشایی و درزەی دەکەوێتە نێوان ئاسۆی مێژوویی داهێنانی تێکست و وەرگر، خاڵێکی گرنگی راڤەو داهێنانی تێکستە لەلایەن وەرگرەوە. رۆدڵف بۆلتمان دەڵێت یەک کتێبی پیرۆزی ئینجیل نییە، بەڵکو هەر سەردەمەو کتێبێکی نوێ سازدەکرێت(٧٥).

‘ئاسۆی چاوەڕوانی’ یەکێکە لە زاراوە گرنگەکانی تیۆری وەرگرتن. مەبەست لێی ئەو پێوەرو زانینە جێگیرانەی خوێنەرە، کە بوون بە ئاسۆی چاوەڕوانی لە تێکستێک. بەڵام تێکستیش ئاسۆی خۆی هەیە. ل□ بەرئەوە:

١ـ ئاسۆی چاوەڕوانی دەق لەگەڵ ئاسۆی چاوەڕوانی خوێنەر گونجاوە.

٢ـ ئاسۆی چاوەڕوانی دەق، خوێنەر توشی نائومێدی دەکات چونکە لەگەڵ ئاسۆی چاوەڕوانی خوێنەردا ناگونجێت.

٣ـ ئاسۆی چاوەڕوانی دەق بەجۆرێک دەکەوێتەوە، کە ئاسۆی چاوەڕوانی خوێنەر دەگۆڕێت، پێوەری دیکەی لا دروستدەکات(٧٦). ب□ پێی ئەم دوو ئاسۆیە دەق واتای نوێی لێوەپەیدا دەبێت و خوێنەر دەبێتە هاوبەشی بەرهەمهێنەری واتاو ئیستاتیکای دەق، ئەمەش خوێنەر لە ناچالاکەوە چالاک دەکات و خوێندنەوەش بەشداری لە بنیاتنانی کەسایەتی خوێنەردا دەکات(٧٧). تیۆری وەرگرتن، گەلێک سودی لە فەلسەفەی فەیلەسوفانی وەک، هوسرەڵ، هایدیگەر و گادامەر وەرگرتووە. ل□ بەرئەوەی یەکێکە لە تیۆرە تەواوکارەکان، چونکە جۆرە یەکخستنێکی لە لایەنی دەرەوەو ناوەوەی تێکست لەسەر بنەمای وەرگرسەنتەری ئەنجامدا. وەرگری بەو هەبووە داهێنەرە دانا، کە ئاگایی و ژیانی تێکستە(٧٨).

سەبارەت بە رەخنەی وەرگرسەنتەری، پێویستە سەرەتا دانبەوەدابنێم، بەشێکی بنەمایی ئەم ئایدیا نوێیە سودی لەم میتۆدانە وەرگرتوو□. ب□□□ام ئەم میتۆدە لە هەندێک شوێندا ز□د□□و□ی لە بنەما سەرەکییەکانی خۆیدا کرد، کە تا ئەوە رۆشت بانگەشەی مەرگی دەق بکات و خوێنەر بە ژینبەخشی تێکست دابنێت. لەکاتێکدا پێموایە تێکست ئەگەر تێکست بێت بەرگری لە ژیانی خۆی دەکات، دەکرێت بۆ ماوەیەک کپ و خامۆشبێت؛ بەڵام نامرێت. خوێنەریش راستە چرای تێکستە، بەڵام خودی ماڵ/تێکست نییە، نرخی چراش لە رۆشنکردنەوەی ماڵدایە. چرا لەنێو نیشتمانی تێکستدایە. واتا خوێنەری رەسەن بۆ ئەوەی نیشتەجێبێت دەبێت ماڵی هەبێت. هاوکات جیاکاری لەنێوان خوێنەری رەسەن و نارەسەن و جۆری پەیوەندی گرنگە، لەبەرئەوەی هاتنەزمانی دەق و ئاشکرابوونی بۆ هەموو خوێنەرێک نالوێ، ئەمە دەبێتە هۆی جیاکاری نێوان تێکستو ناتێکست. بەڵام کاتێک خوێنەر هاندەدرێتو بە ژیانبەخشی تێکست دادەنرێت، ئەمە دەبێتە پاڵنەر کە هەرچی مەعریفەیەتی بیخاتەگەڕ بۆ ئەوەی ئەو رۆڵە وازیبکات. لەم

کاتەشدا رەنگە ش□وواندنی جیاکاری تێکستو ناتێکست لەسەر ئەم رۆڵەی وەرگر بێتە ئاراوە. لەبەرئەوە بڕیاری رادیکال□ ل□سەر جیاکردنەوەی تێکست لە ناتێکست گرنگە.

ئەم تیۆرە بەجۆرێک د□قو نووسەرە لە بەرپرسیارێتی گەیاندنی زانین سەبارەت بە بوون. لێرەدا مەبەست لەئەو پابەندیە نییە، کە سارتەر بۆ پەخشانووسی دادەنێتو هونەرمەندی لێ بێبەری دەکات(٧٩) بەڵکو ئەو پابەندیەی، کە تێکست و نووسەر ئەگەر رەسەن بن، نابێت بوون لەبیربکەن. سارتەر گوتەنی ناپابەندی نووسەر وادەکات خوێنەر بەپێی ئاسۆی چاوەڕوانی خۆی، کە دەشێ ئەو ئاسۆیە لەگەڵ دەق و نووسەریش یەکنەگرێتەوە، تێکست شیبکاتەوە. لەبەرئەوە پابەندی سێکوچکەکە بە پەیوەندی ئۆنتۆلۆجی بوونەوە گرنگە، کە رێگە لە خوێنەر بگرێت، دیدگا ئایدۆلۆژی و میتافیزیکییەکانی خۆی تێکەڵ بە تێکست نەکات. هاوکات وەک ئەو خوێنەرە ساویلکانە نەبێت، کە ئەفلاتوون شاعیرانی بۆ دەرکردن، لەبەرئەوەی بە ئاسانی فریودەخۆن، بەڵکو مەبەست بوونی خوێنەری رەسەنە.

سەرەڕای هەموو ئەمانە ئەم ئایدیا نوێیە هاوبەشی زۆری لەگەڵ ئەم تیۆرە هەیە، لەبەرئەوەی ئەم تیۆرە بە پشتبەستن بەو جیهانبینییە فراوانەی لەپشتییەو□ بوون، تاڕەدایەکی زۆر توانی تێکست لە کەرەسەو کاڵایەتی رزگاربکات و ئازادی خوێنەرو تێکست لەبەرچابگرێت. هاوکات بەسودوەرگرتن لە گادامەر گرنگی بە پەیوەندی و وتوێژی خوێنەرو بەرهەم دەدا یان وتوێژی زەمەن دەدا.

دووەم: سەبارەت بە رەخنەی کوردی

لە ئایدیاکەماندا راستەوخۆ وەک بوونێکی زەمەنی لە سێکوچکەکەمان نەڕوانیوە، تا پرسیار بکرێت، چۆن دەشێت تێکست بێنووسەر هەبێت؟ بەڵام بۆ وەڵامی وەها پرسیارێکیش، پێمانوایە، پێش نووسەر تێکست هەیە، ئەویش جیهانە. تێکست بەبێ جیهان بوونی نییە؛ جیهان خۆی بریتییە لە تێکست، کە مرۆڤ وەک بوونێکی ئاگامەند دەیەوێت بیناسێت. بەڵام ئەم روانگەیە زیاتر جیهان بە بابەت دەکات؛ ئێمە وەک نیشەتجێبوون لەنێو جیهان/تێکستداین. هاوکات بەلەبەرچاوگرتنی ئەو روانینە هەنوکەیەیی ئیستا، هیچ تێکستێک لە خۆوە نایەتە ئاراوە، بەڵکو هەموو تێکستێک بە هەوای تێکستی پێشخۆی دەژی(٨٠) بوونی سێکوچکەکە پێکەوە بەڵگەیە لەسەر بوونی پەیوەندی، پەیوەندیش بەڵگەی ناسین و جوڵەو چالاکیە. بەڵام ئایا لە کۆمەڵگای کوردیدا ئەم سێکوچکەیە بە دیوە رەسەنەکەی بوونی هەیە؟ کە

پەیوەندی تیایدا دێتەئاراوە. لێرەدا مەبەست تاکە نووسەر، تێکست و خوێنەرێک نییە، بەڵکو وەک بوونوگشتێک. وەک ئاماژەم پێدا روانینەکەمان رادیکاڵە، لەبەرئەوە لە دانەو دوان خۆمان دەبوورین. یاخود ئایا هەست بە پەیوەندی و جوڵەو چالاکی دەکەین؟ گەر سێکوچکەکە هەبێت دەبێت جوڵەو چالاکی هەبێت؟ هاوکات بنەمای پەیوەندی و جوڵەو چالاکیش ئازادییە، لێرەوە کێشەی ئازادی وەک کێشەی وجودی رەخنە دیارو بەرچاو دەبێت، چونکە بەبێ ئازادی پەیوەندی؛ رەخنە بوونی نییە. لەبەرئەوە کێشەی ئازادی و رەخنە وەک کێشەی وجودی دەردەکەوێت.
سەبارەت بە مرۆڤی کورد چۆن دەکرێت کێشەی ئێنتێلێجی ئەم پەیوەندییە دەستنیشان بکەین. کاتێک تێبینی پەیوەندیکردن لای ئەم مرۆڤە دەکەین، هەست بە بوونی پەیوەندییەکی چالاکانەو رەخنە دەکەین؟ واتە ئایا رەخنەی کوردی بوونی هەیە؟ لەم ئایدیایەدا نەبوونی رەخنە، بریتییە لە کێشەی وجودی. لەبەرئەوە ئەمە کێشەی وجودی بوونی کوردە. بەڵام دەبێت بڵێین نەبوونی رەخنە، مانای نابێت نییە؛ بەڵکو دەکرێت هەبێت و لە ئیستادا نەبێت.

لە ئێستای مرۆڤی کورددا تێبینی دوو جۆر هەوڵ دەکەین:
١ـــ رەخنە لەناو زانکۆکان.
٢ـــ رەخنەی دەرەوەی زانکۆ.

لێرەدا بۆ ئاسانکاری ئەم جیاکارییە کراوە، دەنا دەتوانین بۆ دەرەوەی زانکۆ جیاکاری دیکە بکەین. ئەگەر سەرنج لەو چالاکییانە بدەین، تێبینی دەکەین پەیوەندی و ئاڵوگۆڕیان لەنێواندا نییە؛ بەڵکو لەیەکدی دابڕاون. ئەوەی لەناو زانکۆکاندا دەکرێت، بریتییە لە کۆمەڵێ هەوڵێکی ناکاریگەرو بێجوڵە. بەشێکی زۆری ئەو کارانەی لەناو زانکۆکاندا کراون و دەکرێن(بە تایبەت لە بەشی رەخنەی ئەدەبی و زمان)دا، کە تارادەیەک ئاگاداریانم، کارکردنن لەسەر هەبووەکان. واتە ئەو میتۆدانە بەشێوەیەکی بەکارهێنەرەوەیی بۆ شیکاری نووسینەکان بەکاردەبرێن، بەبێئەوەی توانای بڕیاردانی تێکست و ناتێکستیان هەبێت. زۆرینەی ئەو توێژینەوانەی دەکرێن میتۆدی خوازراونو بەشێوەیەکی ناداهێنەرانە لەسەر نووسین جێبەجێی دەکەن. هاوکات پێوەرەکانی وەرگرتنو جێگرتنی ئەو توێژینەوانەش لە ئاستێکی داهێنەرانەدا نین، بەڵکو زیاتر شکڵین. زۆرینەی ئەو میتۆدانەی لە زانکۆکاندا سودی لێوەردەگیرێت، ئەو میتۆدانەن، کە نووسین وەک کەرەستە تەماشا دەکەن؛ جگەلەوەی تێگەیشتنی قووڵ و رەخنەیی لە میتۆدەکاندا نابینرێت. هاوکات مامەڵەی زانستخوازانیش رێگری

کردووە، لەوەی توێژەر لەگەڵ ڕۆحی نووسین لەپەیوەندیدا بێت. هەروەها پاڵنەری زۆرینەی کارە بەناو ڕەخنەییەکانی بە بەرزکردنەوەی ئاستی زانستی و بەرزکردنەوەی باڵانسی مادییە، واتە مامەڵەی بەرژەوەندیخوازی کاری ڕەخنەییان پێدەکات، لەکاتێکدا بنەمای کاری ڕەخنە ئازادییە. لەبەرئەوە پەیوەندی بەکارهێنەرانەو بەرهەمهێنەرانە بنووسی لەم نێوەندەدا زیادکردووە. ئەم نێوەندە نەیتوانیوە تێکستەکان وەک تێکست بناسێنێت، چونکە بخوێنی توێژەری لە خوێنەری ڕەسەن زیاترە. لەم نێوەندەدا پرسیار و گومانی بنەڕەتی داناهێنرێت، لەکاتێکدا تێکست گومان و پرسیاری بنەڕەتی بەجێدێڵێت. بەڵام تێبینی بەشێکی ئەو پرسیارانەی نێو توێژینەوەکان دەکەین، پرسیاری وەرگیراو و دووبارەن. سەرئەنجام ئەوەی لەناو زانکۆکان دەکرێت، نەک جوڵەی بە دەرەوە نەبووە؛ بەڵکو بە ناو زانکۆکان خۆشی نەیبووە.

سەبارەت بە ڕەخنەی دەرەوەی زانکۆ، زیاتر هەست بە جوڵە دەکرێت. بەڵام ئەم جوڵەیە ڕاگەیاندن تێیدا باڵادەستە؛ لەبەرئەوە جوڵەیەکی نەزۆک و ئازاربەخشە. جوڵەو ڕەخنەی نەو ڕاگەیاندن ڕەسەن نییەو زیاتر دامرکانەوەو ترسە لەبەجێمان. یاخود جوڵەی ناچارانەی پڕکردنەوەی لاپەڕەکانە. هاوکات ئەم جوڵەیە بەهۆی پەرشوبڵاوییەوە نابینرێت. جگەلەوەی ڕۆژانەییەو دڵسۆزی، شارەزاییو نیشتەجێبوونی لەنەو تێکستدا تێدانییە. هاوکات ئاگادارنەبوون و نەشارەزایی لە دنیایی فەلسەفە لە زانکۆ و دەرەوەی زانکۆدا هۆکاری پەیوەندییەکی ناتەندروستە لە سێکوچکەکەدا. ئەم نامەیە مەعرفییە ترس یان بەباکی لەبری نیگەرانی زیادکردووە، لەبەرئەوە مرۆڤی کورد وەک مرۆڤێکی بەپەرۆژە دەردەکەوێت، ئەمەش جۆرێکە لە نارەسەنی و نائاگایی بەرامبەر بە بوون و بوونی خۆی و جیهان(٨١). ئەوەندەی بەدواداچوونم بە خوێندن لە زانکۆکانی کوردستان کردووە، وانەی فەلسەفە لە هیچ ساڵێکی خوێندنی بەش جیاوازەکاندا نییە. لە پێش خوێندنی زانکۆییدا وانەی فەلسەفە هەیە؛ بەڵام نەبوونی باشترە؛ لەبەرئەوەی زۆرتر رقی لە فەلسەفە زیادکردووە.

کاتێک سەرنج لە وشەی (ڕەخنە) لە فەرهەنگو بیرکردنەوەی مرۆڤی کورد دەدەین، هەستی نەرێنی و دژایەتی تیایە، نەک پەیوەندی دڵسۆزی و نیشتەجێبوون. ڕەخنە بە کورد لەبری پەیوەندی دابڕانە، شکاندنو کەمکردنەوەیە لەبری دۆزینەوەو دەرخستنی راستی. یان دۆستایەتی لەگەڵ نووسەرە نەک مەعریفی واتە زۆرکات راسپاردنە، لەبەرئەوە ڕەخنەی کەسە نەک تێکست، لەم کاتەشدا لێدانە یان باڵاکردنی

کەسێتییە. لێرەوە ئەگەر شتێک هەبێت بەناوی رەخنەی کوردییەوە ئەوا بۆ شاردنەوەی راستییە نەک نیشاندان و ئاشکراکردنی.
لەم نێوەندەدا زیاتر بنووس و بخوێن ئامادەن، پەیوەندی رۆژانەو بەکاربەری رێگرە لە دەرکەوتنی پەیوەندی داهێنەرانە. هاوکات نیگەرانی بۆ نووسین هەستپێناکرێت. جۆرێک لە چەلەحانە لەباتی گفتوگۆ هەیە، ئەم چەلەحانەیەش زیاتر بۆ هەیمەنەی پرسە سیاسییەکانی ناو راگەیاندنەکانەوە دەبینرێت. ئەو ئاسۆیانەی لەم نێوەندەدا دیاربوون بەهۆی دەرگیربوونیان بە بابەتە سیاسییەکانی رۆژەوە، ئارامی و نیشتەجێبوون، کە ئەنتەلەجی رەخنە دەیخوازێت لەبیرچووەتەوە. لە دەرەوەی زانکۆ، لە پاش ئازادبوونی عێراق و زۆربوونی راگەیاندن، نووسینکەر یان بنووس و بخوێن بەرێژەیەکی بەرچاو زیادیکردووە(ئەمە تەنانەت بووەتە نوکتە) پرۆژەی بڵاوکراوەی گرنگیش کەمی کردووە. گەر تێبینی ساڵانی رابردوو بەراورد بەم ساڵانە بکەین، پرۆژەی گرنگ و نیگەرانئامێز کەمبووەتەوە. کاتێک گۆڤاری گەلاوێژ دادەخرێت چەندین هەنراوە لەشەوەی شینکردن بۆ داخستنی دەنووسرێت، ئەم نیگەرانییە ماڵئاوایی کردووە. هاوکات لە ساڵانی نەوەد بۆ دوو هەزار چەند گۆڤارێکی گرنگی وەک(بوون، ئازادی، گوتار، رەهەند..) هەبوون، کە لەلایەنی مەعریفییەوە چالاکتربوون لە زۆرینەی بڵاوکراوەکانی هەنووکە. هاوکات جۆری خوێنەرەکانیشیان گۆڕاوە. لەم نێوەندەدا هەنوکە رەخنە بریتییە لە پەخشکردن، واتە نووسینێکی چەند سەد پەڕەیی، بە نووسینی نیو لاپەڕەی رۆژنامە رەخنە دەکرێت، ئەمە گوزارشتی نائارامی و نەشارەزاییە، ئەمە سڵاوکردنە لە نووسین نەک نیشتەجێبوون.
لێرەدا دەبێت بڵێین بەهەڵە نییە، کە بوونی مرۆڤی کورد وەک نەبوو تەماشا کراوە؛ وەک ئەوەی بوونێکی لەم جیهانەدا نەبێت. بوون لەنێو جیهاندا بریتییە لە بوونێکی پەیوەندیکەرو چالاک؛ بەڵام ئایا مرۆڤی کورد بوونێکی چالاکی لە جیهاندا هەیە و هەبووە؟ ئەم مرۆڤە تەنانەت هەست بە قەیرانەکانی بوونی خۆی ناکات، چونکە هەستکردن، ئاگایی بە جوڵەیە دەتوانێت هەنگاوی دەرچوون لە قەیران بنێت، بەڵام تێبینی دەکەین ئەم ئاگاییە نییە، زیاتر ناڕازیبوون و پرتەو بۆڵە هەیە، نەک پرۆژە.

هایدیگەر پێیوایە تێکست راستی بوون دەردەخات؛ (دازاین)یش ئەو هەبووەیە راستی بوون دەردەخات. لێرەدا تێکست دەبێتە ئەو بوونەوەرەی کاریگەری و پرسیارو گومان، نیگەرانمان دەکات. بەڵام تێبینی بکەین مرۆڤی کورد لە ئیستادا نووسین و بخوێن و بنووسی

هەیە. ئەمەش هۆکاری سستی و بێجوڵەیی، بوون و ژیانی مرۆڤی کوردە. ئەمە زیاتر لە رابردوو نووسین دەبینرێت. دەپرسین ئەگەر ئەم نووسینانە تێکستن ئەی جوڵە بۆ نابینرێت؟ کێشەی ئەم مرۆڤە کوردە لەوەدایە، کاتێک تێکستەکانیش دەبینێت یاخود وەریدەگێڕێت ناتوانێت وەک تێکست مامەڵەی لەگەڵ بکات و نیگەران و نیشتەجێبێت، چونکە بەشێکی دوور لە نیگەرانی تێکستەکان وەردەگێڕێت. چونکە تێکست وەک هەر بوونێکی زیندوو دەتوانێت جوڵە بخاتە نێو ژیان و بوونمانەوە. بەڵام کاتێک تێکستمان نییە؛ جوڵەو زیندوێتیشمان نییە. بە زمانێکی باو بڵێین ئەم دۆخە هەڵگری گوتاری لەکارکەوتوو، مانەوەیە؛ لەنێو ترسداین و نیگەرانیمان نییە؛ واتە بوونێکی نارەسەن نەک نیگەرانمان هەیە، بوونێک دڵنیانییە لەبوونی، بەڵکو پێویستە دڵنیابێت لەبوونی و بێی نیگەرانبێت. ترسمان بەڵگەی بوونمانە؛ نەک نیگەرانیمان.

لەکۆتاییدا دەرنەکەوتن یاخود بە ئیفلیج دەرکەوتنی پەیوەندی؛ گوزارشت لە نەخۆشی تێکست و نارەسەنی نووسەرو وەرگر دەکات. لەبەرئەوە سێکوچکەکە سیانەی پەیوەندی سازکەرن و پرۆسەیەکی دیالێکتیکی ئۆنتۆلۆجی پێکەوەیان گرێدەدات. مەبەستیش لە دیالێکتیکی ئۆنتۆلۆجی بریتییە لەو کردەو جوڵەیەی لەنێو ئەم سیانە پێکەوە بەستراوەدایە؛ کە وەک هەبووی زیندوو پەیوەندی و جوڵەو گەشەیان لەنێواندا هەیە. تەنانەت ئەگەر دیالێکتیکیانە لە سێکوچکەکە بڕوانین، دەبێت ئەم جوڵەو بزاوتە دەرکەوێت. بۆ نمونە(نووسەر/تێز-تێکست/دژەتێز-وەرگر/تێهەڵکێش) لەم پرۆسەیەدا جوڵە و گەشەکردن ئامادەیی هەیە، واتە جوڵەو چالاکی نووسەر، تێکست سازدەکات، لە جوڵەی تێکستەوە خوێنەر دەبینرێت. لێرەوە خوێنەر دەبێتە دەرخەرو دیارکەوتی چالاکی ژیان، بەڵام ئەم جوڵەیەی ژیان لە کوێی ژیانی مرۆڤی کورددا دەردەکەوێت، ئەگەر نووسەرو تێکستمان هەیە؟ ئەگەر رۆژانە ئەم هەموو نووسینە گوزارشت لە جوڵەی نووسەرن، ئەی جوڵەی خوێنەر و تێکست کوا؟ ئایا جوڵەی خوێنەر پەیوەستنییە بە جوڵەی ژیانەوە؟

سەرچاوەکان:

٤٨ـ س.پ، لا، ٢٨٦.

٤٩ـ س.پ، لا. ٢٦٢.

٥٠ـ س.پ. ، ٢٦٢-٢٨٧.

٥١ـ س.پ. لا ٢٩٠.

٥٢ـــ ڕەبین خلیل قادر، نامەی ماستەر-میتۆدی ڕەخنەی تەواوکاری(التکاملي) لەئەدەبی کوردیدا، هەردوو کتێبی(شیعرو ئەدەبیاتی کوردی)و(کاروانی شیعری نوێی کوردی) بەنموونە. زانکۆی سەلاحەدین٢٠٠٦-٢٠٠٧. لا٤١، ٦٤.
٥٣ــ د.یادگار لطیف شارەزووری، تیۆرەکانی وەرگرتن، لەئیستاتیکای وەرگرتنەوە بۆ ڕەخنەی هاتنەوەڵامی خوێنەر. لەبڵاوکراوەکانی شانزەهەمین فیستڤاڵی گەلاوێژ-سلێمانی ٢٠١٢. لا، ٢٧.
٥٤ــ پیتەر هاێبەرگ و دانەرانی تر، تیۆری ئەدەبی و شێوازناسی، وەرگێڕان و ئامادەکردنی د.ئەنوەر قادرمحەمەد، مەڵبەندی کوردۆلۆجی- سلێمانی، ٢٠١٠، لا، ١٦٩.
٥٥ــ ڕەبین خلیل قادر، میتۆدی ڕەخنەی تەواوکاری،لا، ٦٣.
٥٦ــ گۆڤاری ڕۆشنگەری-سلێمانی، ژمارە ٣٤، ئومێد حەمەعلی، مەرگی دانەر: کۆتایی راستینەی ڕەها..لا، ٥٧٥.
٥٧ـــ د. محەمەد کەمال، نیتشەو پاش تازەگەری، دەزگای سەردەم- سلێمانی، ٢٠٠٦، لا، ٥٨.
٥٨ــ گۆڤاری ڕۆشنگەری، لا.٥٧٦-٥٧٧.
٥٩ــ جۆن هال، ولیام بویلوور، ولیامز شۆپان، چەند وتارێک دژی بونیادگەری، وەرگێڕانی، حسەین لەتیف. بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠١٣. لا ١٦.
٦٠ــ د.محەمەد کەمال، سارتەرو خوێندنەوەیەکی نوێ، دەزگای سەردەم- سلێمانی، ٢٠٠٣. لا. ٦٧.
٦١ــ د. کەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانیو هونەر-ئیستاتیکا، چاپی دووەم، خانەی چاپ وبڵاوکردنەوەی قانع-سلێمانی-٢٠٠٥. لا، ٢٦٨-٢٦٩.
٦٢ــ گراهام آلن، رولان بارت، ترجمەی پیام یزدانجو، نشر مرکز- تهران. ص ١١٣.
٦٣ــ س.پ.، ص. ٧٠.
٦٤ــ پیتەر هاێبەرگ و دانەرانی تر،تیۆری ئەدەبی و شێوازناسی.لا، ١٤٨.
٦٥ــ پ.س.لا، ١٥٢.
٦٦ــ دیاردەگەری...٥٣.
٦٧ــ بابەک ئەحمەدی،حەقیقەت و جوانی ٦٢٥.
٦٨ــ کەوانە، رامین جهانبگلو،http://www.agorapf.org/heidegger3.
٦٩ــ د.یادگار شارەزووری، دیاردەگەری لا..٤٠.
٧٠ــ بابەک ئەحمەدی، ئەفراندن و ئازادی، وەرگێڕانی مەسعود بابایی، دەزگای موکریان-هەولێر، ٢٠٠٧. لا ٣١.
٧١ــ د.یادگار شارەزووری، دیاردەگەری.لا ٤٥.
٧٢ــ گۆڤاری ڕۆشنگەری، لا ٥٨٦.

٧٣ـــ . د.علی طاهر حسین، د.شنۆ محمد محمود، زاراوەی ئاسۆی چاوەڕوانی و خوێندنەوەی دەقی شیعری. گۆقاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە ٣٣، ٢٠١٢.. لا.٦٠

٧٤ـ د.یادگار لطیف شارەزووری، تیۆرەکانی وەرگرتن لە ئیستاتیکای.. لا، ٣٤.

٧٥ـ بابەک ئەحمەدی، حەقیقەت و جوانی لا. ٤٦٢-٤٦٣.

٧٦ـ د.علی طاهر حسین، د.شنۆ محمد محمود، زاراوەی..لا. ٦٣.

٧٧ـ د.یادگار شارەزووری، تیۆری وەرگرتن، لا ٣٢.

٧٨ـ بابەک ئەحمەدی، حەقیقەت و جوانی.٥٠٥-٥١٢.

٧٩ـ جان پول سارتر، ادبیات چیست..ص١٥-١٦.

٨٠ـ بەختیار عەلی، خوێنەری کوشندە، چاپخانەی ڕەنج-سلێمانی. لا ٥٨.

٨١ــ عبدولموتەلیب عەبدوڵڵا، داهێنان سەر بەکێشفکردنوخەون ودنیابینیە-گفتوگۆی ئەدەبی و فکری، دیداری هەرێم عوسمان، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتی نووسەرانی کورد-هەولێر-٢٠١٢. لا ١٨٠-١٨٢.

بنەمایەکی ئەنتۆلۆجی بۆ ڕەخنە … 1…. هەرێم عوسمان

بەشی یەکەم ......

سەرەتا

ئەم لێکۆڵینەوەیە، بە ناونیشانی’بنەمایەکی ئەنتۆلۆجی بۆ ڕەخنە’ هەوڵێکە بۆ بنیادنانی ڕوانین و ئایدیایەکی نوێ لەبارەی ڕەخنەوە. بێگومان بیرکردنەوە لە پێشنیازو خستنەڕووی ئایدیای نوێ بۆ ڕەخنە، کارێکی ئاسان نییە، بەڵام هەوڵمداوە، بە سودوەرگرتن لە ئەزموونە پێشینەکانی بواری ڕەخنەو ڕەخنەکردنیان لەسەر بنەمای ئەو ئایدیایەی بۆ بنیادنانی ئایدیا نوێیەکە یاریدەدەر بووە، ئایدیاکە بخەمەڕوو. ئەم ئایدیایە* سودی لە ئەنتۆلۆجی، بەتایبەتی ‘ئەنتۆلۆجی بنەڕەتی’ فەیلەسوفی بەناوبانگی ئەڵمانی مارتن هایدیگەر وەرگرتووە. هایدیگەر لە کتێبی’بوون و کات'(١) جەخت لەسەر بوون و نائامادەیی و بەلاڕێدابردنی پرسی بوون لە مێژووی

فەلسەفەدا دەکات.

ئەو لەم کتێبەدا ش□ش□کی فەلسەفی لەسەر بنەمای گەڕانەوە بە پرسی بوون دەخاتەڕوو(٢). لەم کارەدا رەخنە وەک ئۆنتۆلۆجی و ئۆنتۆلۆجی رەخنە لەسەر بنەمای پەیوەندی تەماشکراوە، واتە چەند جۆرێکی پەیوەندی پەیوەست بە نووسین** خراوەتەڕوو. لێرەوە لەسەر بنەمای پەیوەندی ئۆنتۆلۆجی سێکوچکەی’نووسەر-تێکست-خوێنەر’ ئایدیا نوێیەکە خراوەتەڕوو. ئەم سێکوچکەیە پەیوەندییەکی ئۆنتۆلۆجی لەنێوانیاندایە و لەیەکدی دابڕاونین، کە لە زنجیرەی تیۆرەکەن و نوێیەکاندا لەیەکدی دابڕێنراون و هەر تیۆرەو جەختی لەسەر یەکێکیان کردووە، بەڵام لێرەدا وەک پەیوەندی ئۆنتۆلۆجی دەبنە بنەما بۆ رەخنە. چونکە لەڕوانین بە سێکوچکەی ئاماژەبۆکراوە دوور لە روانینی بابەتی و خودیانەیە. لەبەرئەوەی بەرکەوتن و کارلێکردنی نێوان هەبووەکان جیاوازە لە پەیوەندی سێکوچکەکە، (کورسی و مێز، یان پەردەو پەنجەرە ناتوانن هەستی بەرکەوتن و پەیوەندی بکەن) لێرەوە سێکوچکەکە بە هەبووی زیندوو دادەنێین، کە بەر یەکدی دەکەون و کار لەیەکدی دەکەن(٣).

ئەم کارە هەوڵێکی سەرەتاییە بۆ کاری ئایندە، کە چۆن بکرێت ئەم ئایدیا نوێیە بکرێتە بنەمای میتۆدو تیۆرێکی نوێ بۆ تێگەیشتن و نیشاندانی تێکستو بڕیاردانی رادیکاڵ لەبواری رەخنەو جیاکردنەوەی تێکست لە ناتێکست. لێرەدا زۆر بە وردی چەمک و واتا فەلسەفییەکان باسنەکراون، بەڵکو بەپێی پێویستی باسەکە خراونەتەڕوو، لەبەرئەوە بۆ تێگەیشتنی گرنگە خوێنەر شارەزایی لە فەلسەفەی هایدیگەردا هەبێت.

لە پەراوێزی کارەکەشدا بە کورتی رەخنەیەکی بنەڕەتیمان ئاراستەی ناوەندی رۆشنبیری و رەخنەی کوردی گرتووە، پرسی بوون و نەبوونی رەخنەو جیاکردنەوەی سێکوچکەکەمان باسکردووەو لەسەر بنەمای ئایدیا نوێیەکە گریمانەی رەتکردنەوەی دابەشبوونی سێکوچکەکەمان کردووە. هاوکات بنەمای رەخنەو بەرهەمهێنانی گوتاری دروستیش بریتییە لە ئازادی و بنەمای هەستکردن بە رەخنەش بریتییە لە هەستکردن بە جوڵەو بزاوت، کە وەک چاودێرێک پێمانوایە ئازادیو جوڵەو بزاوت بە مانا فراوانەکەی نابینرێت. لە کۆتاییدا سەرچاوەکان خراونەتەڕوو، ئەنجامی باسەکە نەخراوەتەڕوو لەبەرئەوەی بەپێویستم نەزانیوە، چونکە سەرجەمی باسەکە هەوڵە بۆ رەخنەکردن بە دۆزینەوەو گەیشتن ئەنجامی کردەکی.

بەشی یەکەم: چەمکەکان و ناساندنی ئایدیاکە

چەمکە کلیلییەکان و پەیوەستکردنی بە ئایدیاکەوە

١ـــ ئۆنتۆلۆجی

لەمێژووی فەلسەفەدا بە چەندین بیرکردنەوەی جیاواز باسی بوون کراوە. بەڵام هایدیگەر دەڵێت باسکردنی بوون تازەیە. لەبەرئەوەی لە باسە فەلسەفییەکانی پێشوودا لەبری بوون لە هەبوو کۆڵراوەتەوە، یان بوون پشتگوێخراوە، یاخود وەک ئاشکرایەک، کە پێویست نەکردبێ بە گومان و پرسیاکردن لەبارەیەوە باسکراوە.(٤) بۆ نموونە ئەرستۆ ”بوون بە هەمەکی و گشتگرو بنەڕەتی هەموو بوونە هەندەکیەکان دادەنێت و لەلایەکی دیکەوە دەیکات بە بوونێکی بەرزو تاك و سەدەمی یەکەم بۆ جیهان. ئەم دوو شێوازی لێکدانەوەیە بەدوو جۆری ناکۆك و دژ وەستاو ڕاڤەی ڕاستی بوونمان بۆ دەکەن. شێوازی یەکەم بەتەنیا بوونە بەرزەکە بەڕاستی لەقەڵەم دەدات و جیهان دەکات بە پاشکۆو ئافەریدەکراوی ئەو. دووەمیشیان ڕاستی بوون و جیهان لە یەکدی جیاناکاتەوەو باوەڕ بەڕاستیەك لە دەرەوەی جیهاندا ناهێنێت”(٥). لێرەدا ئەرستۆ باسی ئۆنتۆلۆجی ناکات؛ لەبەرئەوەی بوونی وەک هەبوو پێناسکردووە.

هەروەک کانت کاتێک باسی فینۆمین/دیاردە، نۆمین(ئەوەی ناناسرێت و بوونی دیاردەی لەسەر وەستاوە) دەکات؛ نۆمین دەکاتە بنەمای فینۆمین.(٦) بەڵام ئەم بنەمایە بەبڕوای ‘کانت’ لە تێگەیشتنی مرۆڤ بە دەرە’ترانسێند’ە. هایدیگەر گومان لەم بنەما نەناسراوە دەکات، کە کانت بە بنەمایەکی بەڵگەنەویستی دەزانیو مرۆڤی ناتوانا دەکرد لەناسینی و بەڵام دەبوو باوەڕیش بە بوونی بکات(٧). یاخود هیگڵ پێناسەی ‘بوون’ وەکو ”ڕاستەوخۆیەکی دیارینەکراو”دەکات(٨). لەبەرئەوە بۆ تێگەیشتن لە ئۆنتۆلۆجی پێویستیمان بە تێڕوانینی هایدیگەر هەیە؛ چونکە ئەو پێیوایە بوون ئەوە نییە، کە نەیناسین.(٩) بەڵام ئەوەی دەتوانێت بیناسێت و پرسیاری لەبارەوە بکات ‘دازاین-بوون لەوێ- جیهان’ە؛ واتە ئەو مرۆڤەی لە جیهاندایە، بوون نیشتمانی ئەوە(١٠). ئەم هەبووە پرسیار لەبارەی بوونەوە دەکات؛ چونکە تاکە هەبوویەکە، کە خۆی بەشێکە لە بوون و دەتوانێت لەبارەی بوونەوە بپرسێت، چونکە بوون بۆی کێشەئامێزە(١١). وەک چۆن بۆ نووسەرو خوێنەر، تێکست کێشەئامێزە. لەم توێژینەوەیەدا تێکست وەک جیهان/بوون دانراوە. لە تێگەیشتنی هایدیگەردا دازاین هەبوویەکی گرنگی نێو بوونە، بوون بەبێ ئەم هەبووە ناناسرێت.

ئەمەش خوێنەرو نووسەرمان وەک ئەو هەبووە داناوە؛ کە لەگەڵ و لەنێو 'تێکست'دا دەژی و دەیناسێت. لەبەرئەوە بەبێ خوێنەرو نووسەر، تێکست ئەگەری پەیوەندی، تێگەیشتنو ناسین فەراهەم ناکات. هاوکات ناسینی خوێنەرو نووسەریش مەرجی تێگەیشتنی تێکستن؛ واتە سیانەی پێکەوەبەستران و بەبێ تێگەیشتن لەم سێکوچکەیە ڕەخنە پێکنایەت. دەشتوانین بڵێین لە میانەی نیشتەجێبوونی خوێنەرو نووسەر لەنێو تێکستدا دەرفەتی ناسینی سێکوچکەکە فەراهەم دەبێت، تێکست خوێنەرو نووسەرمان پێدەناسێنێت، خوێنەرو نووسەریش تێکست. وەک هایدیگەر دەڵێت"لەگەڵ هەموو تێگەیشتنێکدا بە جیهان لە بوون تێدەگەین و بە پێچەوانەشەوە دروستە"(١٢).

ئەم سیانە میوانداری یەکدی دەکەن. چونکە هەرسێکیان خاوەن سێ ماڵی بەیەکەوەبەستراوی سەربەخۆن، بەبێ یەکدی ناکرێت گریمانەی هەبوونی ماڵی یەکێکیان بکرێت. شاعیرێک لەڕێگەی شیعرەوە خوێنەر بانگهێشتی جیهانی شیعر دەکات، فەیلەسوفێک لەڕێگەی فەلسەفەوە بانگهێشتی جیهانی فەلسەفەمان دەکات، کاتێک ئەفلاتون یان هایدیگەر باسی شیعر دەکەن میوانداری جیهانی فەلسەفە نەک شیعرمان دەکەن. لەبەرئەوە لەم توێژینەوەیەدا جەخت لەسەر ئەوەیە، هەبوونی یەکێک لەم سیانە مەرجی هەبوونی ئەوانی دییە؛ بە پێچەوانەوە نەبوونی یەکێکیان، نەبوونی ئەوانی دیکەیە. واتە لەسەر بنەمای ئۆنتۆلۆجی، تێکست بەبێ خوێنەرو نووسەر گریمانە ناکرێت، وەک چۆن بە ناسینی بوون دازاین پەیوەستەو تاکە هەبوویەکە بە پەیوەندی بە بوونەوە بوون دەناسێت. دازاینیش بە بوونی پەیوەستی بە بوونە. هەروەک مەرجی بوون و شێوازی ڕەسەنێتی و ناڕەسەنێتی دازاین پەیوەستە بە نیگەرانی، پرسین، تێگەیشتن، لەجیهاندابوون و لەگەڵ ئەواندا بوون(١٣). لەبەرئەوە گەر واقعیانە وێنەی نووسین بکێشین، دەڵێین، بریتییە لە خستنەبەردەم و ڕاگەیاندن، واتە نووسەرێک، کە دەنووسێت، شتێکی هێشتا نەناسراوی خستووەتە نێو بوونەوە، ئەم نووسینە پەیوەستی بە دۆزینەوەو پەیوەندییە؛ خوێنەرو نووسەر ڕووبەڕووی هەبوویەک لەنێو جیهاندا دەبنەوە(١٤). لێرەدا جۆرێک لە فراوانکاری دەکەین و دەڵێین نووسین خۆی جیهانەو خوێنەر ڕەسەنانە لەنێویدا دەژی بەئەوەی دەریبخات و ڕایبگەیەنێت(١٥). دەرخستن و ڕاگەیاندن، بریتییە لە داهێنانی خوێنەر وەک کردەی جیهانسازی.

هایدیگەر لەسەر بنەمای ئەو ڕەخنە رادیکاڵەی لە مێژووی فەلسەفەی دەگرێت سەبارەت بە لەبیرکردنی پرسی بوون و باسکردنی هەبوو(ئۆنتیک) لەبری بوون؛ بە بوون دەگەڕێتەوەو پرسیاری لەبارەوە

دەکات. لەسەر ئەم بنەمایە پێمانوایە بەشێکی زۆری رەخنەی پێشوو لەسەر لایەنێکی رەخنە وەستاوە؛ توێژینەوەکان زیاتر ئۆنتیکی بوون نەک ئۆنتۆلۆجی، واتە نووسەر یان تێکست، یاخود خوێنەر کراونەتە سەنتەر. بەڵام روانینی ئۆنتۆلۆجیانە بریتییە لە یەکخستن و گەڕانەوە بۆ بوونیان؛ لەبەرئەوەی لە بوونیاندا پێکەوە بەستراون. خوێنەرو نووسەر دەتوانن پەیوەندی لەگەڵ تێکست بگرن و پرسیار بکەن و لە تێکست بگەن و واتای بدۆزنەوەو نووسین بۆ تێکست بکەن. لە بوارێکی کراوەو ئازاددا تێکست بۆ نووسەرو خوێنەر(دازاین) دەردەکەوێت، تاوەکو رابگەیەنرێت. هاوکات کەشفی تێکست کەشفی خوێنەرو نووسەرە؛ راستە ناسینی ئۆنتیکی سەرەتایەکی گرنگە بۆ ناسینی ئۆنتۆلۆجی، بەڵام مانەوە لەناسینی ئۆنتیکی و هەبووەکاندا ناسینێکی ئۆنتۆلۆجی و بنەڕەتی نییە(١٦).

٢ـ پێشمەرجە ئۆنتۆلۆجییەکانی دازاین

بەپێی پرۆژەکەی هایدیگەر بۆ بوونو بوونی مرۆڤ(دازاین)، کە (دازاین) بوونە لەنێو جیهاندا؛ واتە وەک دیاردەیەکی بوونەکی گریمانەی بوونی مرۆڤ بەبێ لە جیهاندا بوون ناکرێت. مەبەست لە ئۆنتۆلۆجیاش ئەوەیە، کە بوونی دازاین لەسەر چەند پێشمەرجێک وەستاوەو بوونی بەبێ بوونی ئەو پێشمەرجانە نایەتە دی. ئەو پێشمەرجانەش (بوون لەنێو جیهاندا- بوون لەگەڵ ئەوانیتر- بوون رووەو مردن(بوونێکی کاتمەند)-نیگەرانی)(١٧) هاوکات دکتۆر محەمەد کەمال ‘داهێنان’یش وەک پێشمەرجێک بۆ زیاد کردووە. واتە مرۆڤ، کە دێتە بوون بەم پێشمەرجانەوە دێتە بوون، مرۆڤێک نادۆزینەوە لە جیهاندا نەبێت، یاخود بوونی پەیوەست نەبێت بە مردن و کاتمەند نەبێت. یاخود نیگەران نەبێت. مرۆڤێک بوونی نییە، لەگەڵ ئەوانیتردا نەبێت، یاخود تەنیا هەبێت و ئەوانیتر بوونیان نەبێت(دەکرێت تەنیایی هەڵبژێرێت، بەڵام بوونی وەک لایەنی وجودی پەیوەستە بە بوونی ئەوانیترەوە-ئەوانیتر دەبێت هەبن، بۆ ئەوەی دازاین هەبێت)(١٨). هەروەها من پێموایە دەکرێت(ویست/هێز/توانا)ش بکرێتە پێشمەرجێک. ئەمەش لەسەر بنەمای سودوەرگرتن لە ئەرستۆ بۆ غەریزەی زانین لای مرۆڤ، یاخود هێز لای نیتشە، کە کردبوویە بنەمای بوون، هەروەک شۆپنهاوەر ویست و ئیرادەی کردبووە بنەما. ئەم پێشمەرجە پەیوەستە بە ویستی مرۆڤ بۆ تێگەیشتن، هەڵبژاردن، پەیوەندی و زانین، واتە مرۆڤ بەو پێیەی ناتەواوە ئەوا ویست و هێزی خۆتەواوکردن و خۆناسی هەیە***.

بەپێی فەلسەفەی هایدیگەر بوونی مرۆڤ ناتەواوەو بێ جەوهەرە، یاخود

بـــوونێکی ئەگەربەنـــدە، مـــرۆڤ بۆ جۆوهۆرو نـــاتەواوەو ئەگـــەری لەبەردەمدایەو ئەگەرەکانی بوونی هەڵدەبژێرێت بۆ ئەوەی بوونی خۆی تـەواو بکـات. مـن بـە خـوێنەر یـان نووسـەری لـەدایـک نەبـووم، خوێنەربوون، نووسەربوون ئەگەرن و هەڵمبژاردوون. یاخود هەر پڕۆژەو ناسنامەیەک ئەگەرن لەبەردەماندا و هەڵیدەبژێرین و بوونی ناتەواوی خۆمانی پێ پڕدەکەینەوە. لێرەوەیە دکتۆر محەمەد کەمال لە کتێبی ‘بوون و داهێنان’دا، داهێنانیش وەک پێشمەرجێک زیاد دەکات؛ کە بێگومان زیادکردنەکەی لۆجیکییە؛ لەبەرئەوەی مرۆڤ ناتەواوە بە داهێنانی ئەگەرەکانی بوونی خۆی تەواو دەکات(١٩). مرۆڤ شت نییە تا پڕ بێت، بەڵکو نـاتەواوەو پێوە لـە جـوڵە و بـەردەوام لـە هەوڵـی داهێنانی ئەگەرەکانیدایە؛ ئەگەرەکانیش دنیایەکی فراوان و کراوەن لەبەردەمماندا و هەڵیاندەبژێرین. بەڵام ئەوە هەڵبژاردن نییە، کاتێک چاولێکەری باڵا دەبێت، بۆ نموونە بوون بە دادوەر یان پزیشک و دکتۆر، لەبەرئەوەی خواستی زۆری لەسەرە، نابێت بە هەڵبژاردن، بەڵکو داواکارییە؛ کۆمەڵگا و ئەوانیتر داوایان کردووە. یاخود نووسەرێک ڕۆمان دەنووسێت، چونکە خواستی لەسەرەو بازاڕی گەرمە. لێـرەوە کـاتێک لـەبری هەڵـبژاردن، داواکـاری و بەجێهێـنـان دێتـە ئاراوە، بوونی نارەسەن دەردەکەوێت، بەڵام بوونی ڕەسەن ئەو بوونەیە، خۆی ئەگەرەکانی بوونی هەڵدەبژێرێت، نەک خواستی ئەوانیتر پێی هەڵبژێرن. لەبەرئەوەیە ڕەسەنایەتی نووسەر، لەسەر هەڵبژاردنی چەند وشەیەکی سنووردار لەنێو وشەی بێسنووردا گریمانە دەکەین. لەگەڵ هەموو ئەو پێشمەرجانەشدا بوونی مرۆڤ لە جیهاندا وەک شتەکانی دیکە نییە، بەڵکو بوونێکی تێگەیشتندارە، واتە خاوەنی تێگەیشتنە، لەبەرئەوەی دەتوانێت بوونی خۆی هەڵبژێرێت(٢٠).

٣ــ جۆرەکانی پەیوەندیو پەیوەندی داهێنەرانە وەک مەرجی ڕەخنە

بوونی مرۆڤ بریتییە لە پەیوەندی. لەبەرئەوە لەناو هەبووەکاندا، مرۆڤ تاکە هەبوویەکە توانای پەیوەندیکردنی هەیەو بە پەیوەندی دەژی. هایدیگەر پێیوایە دازاین بەو تایبەتمەندیانەی هەیەتی ”لە بوونیدا پەیوەندی لەگەڵ بووندا هەیە. پەیوەندیەک، کە سەر بە خودی بوونە”(٢١). دازاین نزیکترینە لە بوونەوە؛ ئەم نزیکییە ویست بۆ دازاین دەدات لە بوون بپرسێت. بەڵام، پەیوەندی دازاین بە بوونی خۆیەوە ‘پێش ئۆنتۆلۆجیانەیە'(٢٢)دەکرێت ئەم پەیوەندییە بە پەیوەندی ئۆنتۆلۆجی بڕوات. واتە کاتێک پەیوەندی دازاین لەسنووری دازایــن و هەبووەکانــدا دەمێنێتەوەو بە پەیوەنــدی بە بــوونەوە پێنەکەشێت، ئەوا پەیوەندییەکە پێش ئۆنتۆلۆجییە، چونکە پەیوەندیی

هەبووەکانە، بەڵام ئەم پەیوەندییانە بە بوونی رەسەن بە پەیوەندی و پرسین لەبارەی بوونەوە هەنگاودەنێت، بە ئاگایی لەبارەی بوونەوە پەیوەندییەکە ئەنتۆلۆجی دەبێت.

سەبارەت بە ئەنتۆلۆجی رەخنە پەیوەست بە سێکوچکەی ‘نووسەر-تێکست-خوێنەر’ بریتییە: لە دەرکەوتنی و دیارخستنی راستی بوون. ئەزموونە جیاوازەکانی خوێنەرو نووسەر پەیوەست بە راستی بوونەوە؛ لە تێکستدا نیشاندەدرێت، لەبەرئەوە تێکست پانتایی نیشاندانی راستی بوونە(٢٣). دەشکرێت پەیوەندی بە ‘بوون’ەوە بەمجۆرە بیخەینەڕوو، کە لەناو بوارە جیاوازەکاندا دەردەکەوێت، گرنگە تێکستی پەیوەندیکراو، خوێنەر پەلکێشی پرسین لە بوون بکات، بۆ نمونە شیعرێک خوێنەر بۆ پرسی بوونی شیعر ببات، بێگومان لەناو جیهانی شیعردا پرسین لەبوونی گشتی سەرهەڵدەدات.
لەناو ئەم پانتاییەدا پەیوەندی بنەڕەتەو ناپەیوەندی بنەڕەتی ناتێکستە؛ واتە لە دەرەوەی پانتایی بووندا گریمانەی تێکست و پەیوەندی ناکرێت. پەیوەندی خاڵی بنەڕەتییە بۆ جیاکردنەوەی تێکست لەنووسین. چونکە سروشتی نووسین هەماهەنگ بە بوونی دازاین پەیوەست بە بوونەوە، سروشتێکی پەیوەندیئامێزی هەیە، لەبەرئەوە ‘نووسین یان تێکست’ چەشنی جیهانێکە، کە ئەگەری سەفەر(سەفەر بە مانای بوون و ئەزموونی نووسەر پەیوەست بە بوونەوە) بە خوێنەر فەراهەمدەکات.(٢٤). هاوکات بەبێ ئەم پەیوەندی و سەفەرە ئەگەری جیاکردنەوەی نووسین بە تێکست و ناتێکست نەکردەیە. ڕەخنەش کاتێک ئەنتۆلۆجیانەیە، کە پەیوەندییەکە لەسەر هەبووەکان و بەشەکانی نووسین نەمێنێتەوە، بەڵکو بە بوونی تێکست بڕوات.

لەم توێژینەوەیەدا چەند جۆرێکی پەیوەندی باسکراوە، کرداری خوێندنەوەش وەک پەیوەندیکردن دەناسێنێت، کە لەسەر بنەمای روکەشی، قوڵو رۆچوون لەناو سێکوچکەکەدا دیاردەکەوێت. یاخود پەیوەندی سەرجەمی و پارچەیی، گشت بوون یاخود کەرتکردنی بە هەبووەکان، تەواوی تێکست یاخود لەتکردنی بە فۆرم و ناوەڕۆک، ئەم ئامادەییە بە پەیوەندی دۆزینەوەی جۆری پەیوەندی و مامەڵەکردن دەردەخات. جۆرج بۆلیە لەسەر بنەمای پەیوەندی مرۆڤ بە جیهانەوە دەڵێت"پێم بڵێ چۆن پەیوەندییەکانت دەبەستیت لەگەڵ جیهانی دەرەوە، ئەوجا منیش پێت دەڵێم تۆ کێیت"(٢٥) ئەمەش دەڵێین جۆری پەیوەندییەکان خوێنەر و نووسەر لەناو تێکستدا نیشان دەدات. خوێنەری رەسەن بەنیشتەجێبوونی لەناو تێکستدا پەیوەندییەکی داهێنەرانەی لەگەڵ نووسیندا دەبێتو دەتوانێت جۆرو چۆنیەتی پەیوەندی نووسەریش لەناو

نووسینەکەدا دەستنیشان بکات. پەیوەندی نووسەر بە جیهانەوە خۆی بە خوێنەری رەسەن نیشاندەدات و لەسەر ئەو بنەمایە نووسین بە خوێنەر دەردەکەوێت، کە تێکستە یاخود ناتێکست. یان تێکست ئەگەری پرسین لەبارەی بوونی خۆیەوە بە خوێنەر واڵادەکات.

لینکی نێوان نووسەرو خوێنەر پەیوەست بە بوون(تێکست) لەسەر بنەمای رەسەنێتی و نیگەرانی بنیاد دەنرێت. خوێنەر هەیە تەنیا پەیوەندییەکی بەکارهێنەرانەی لەگەڵ تێکست هەیە، خوێنەریش هەیە پەیوەندییەکی بەرهەمهێنەرانەی هەیە، هەروەک خوێنەر هەیە پەیوەندی داهێنەرانەی لەگەڵ تێکست هەیە. هاوکات ‘بنووس’یشمان هەیە، کە پەیوەندی نائامادە دەگرێت بە نموونە لە نووسینی راپۆرتی رۆژنامە، کە تەنیا پەخشی نووسین دەکات، بەئەوەی تێکستەکەی بینیبێت و خوێندبێتییەوە پەخشیدەکات. یاخود پەیوەندی بەکارهێنەرانە، دەکرێت لەو نامەی ئەکادیمی و نووسینانەدا بیبینین، کە بە تێگەیشتنێکی قووڵ لە تێکست و پەیوەندییەکانی تێکست بە بوونی و تێکستەکانی دیکە و بوونەوە بەگشتی، تێکست پارچە پارچە دەکەن بەمەبەستی بەکارهێنانی بەئەوەی ئەو بەکارهێنانە بەرهەمێکی داهێنەرانەی لێبکەوێتەوە(دەکرێت بە ‘نووسەرەوە یان نووسینکەر’یش ناوبنرێن). کەم نین ئەو نامەی ئەکادیمی و نووسینە بەناو رەخنەییانەی، کە بەئەوەی لە تێکست تێگەیشتبن راڤەی دەکەن، سەرئەنجامیش نووسینە رەخنەییەکەیان بریتییە لە ریزکردنی وشە، چونکە لەم پەیوەندییەدا خوێنەر بەتێگەیشتنێکی قوڵ و دەسەزییەوە لەنێو تێکسدا ناژی؛ تاوەکو تێکست بەرهەمبهێنێت. هایدیگەر بە شیکردنەوەی ‘لەنێو’ دەنووسێت ”(لەنێو) لە وشەی ‘innan’وە هاتووە، کە واتای (نیشتەجێبوون) دەبەخشێت. هەروەها ‘An’ [کە پاشگری ‘inn’ ە] ئاماژە بە ‘ئاشنابوون’، ‘شارەزابوون’و ‘ئاگالێبوون”ە(٢٦). لەم جۆرەی پەیوەندیدا ‘بخوێن’ نە نیشتەجێی دەبێت، نە ئاشنایی و شارەزایی و ئاگایی لە تێکست هەیە، بەڵکو وەک کاڵا لە نووسین دەڕوانێت، نەک ئەوەی پانتایی حەقیقەت یان ماڵ بێت. ئەمجۆرەی بخوێن ناتوانێت لە بوونی خۆی و حەقیقەت تێبگات، تێکستیش پانتایی حەقیقەتە. ئەم بخوێنە ناتوانێت ئەو نووسینانەی وەک نیشتمان و ماڵ خۆ دەردەخەن، بەڵام ناتێکستن جیابکاتەوە.

هەروەک ئەم جۆرەی پەیوەندی زۆرکات بە خوێنەر دەبەتە خووگرتن و خەونکردن و لەبیرکردنی خۆو شەیدابوون بە نووسینەوە. کەمنین ئەو خوێنەرانەی لەکاتی خوێندنەوەی رۆمانێکدا خۆیان لەبیردەکەن و بواری لە بوونپرسی، لە خۆپرسی لە تێکستدا واڵاناکەن. لەبەرئەوە

ئەم بخوێنە ناتوانێت تێکست و ناتێکست جیابکاتەوە، چونکە ناتوانێت بە بنەماو سەرچاوەی بنەڕەتی نووسینەکە بگەڕێتەوە. هاوکات بەردەوام بانگەشەی تێگەیشتنیش دەکات و بەڵام لە جیاوازی دەترسێت. چونکە جیاوازی ئەگەری تێگەیشتن و خوێنەری رەسەنە، کە تێکست و ناتێکستی لێدەکەوێتەوە.(٢٧).

پەیوەندی بەرهەمهێنەرانە لە نموونەی ئەو لێکۆڵینەوانەدا دەبینرێن، کە راڤە پێش تێگەیشتن دەخەن، ئەمەش شێوازی نارەسەنانەی تێگەیشتنە(٢٨) واتە ئامانجیان بەرهەمهێنانی نووسینێکی نوێیە. وەک هایدیگەر باسی دەکات ئەمجۆرە نووسینە ئاڵۆزی و گوتنی لەکارکەوتوو نەک گوتارێکی دروست بەرهەمدەهێنێت. ئەم خوێنەرە رێچوونی بە تێکست و کەشفکردنی تێکست نییە ناتوانێ راستی ببینێت، چونکە رێچوونی تەواو بەناو تێکستدا بریتییە لە پەیوەندی داهێنەرانە؛ کە ئەنجام تێکستی دیکە لە دایکدەبێت.
پەیوەندی داهێنەرانە دەتوانێت نووسین لە ‘نووسین’ رزگار بکات و نووسین بدۆزێتەوە(دۆزینەوەی نووسین واتە جیاکردنەوەی تێکست لە ناتێکست)، بەڵام لە زۆرباردا پەیوەندی بەرهەمهێنەرانە نووسین بەتاریکی دەهێڵێتەوە نەک بە تێکست(چونکە تێکست شوێنی نیشتەجێبوونە/ماڵە)، واتە ئەم خوێنەرە لە بەشێکی تێکسدا جێگیر دەبێت و تێکست ناکات بە شوێنی نیشتەجێبوون یاخود نیشتمانی خۆی؛ بەڵکو بەشێکی نووسین دەبینێت. لەبەر ئەوە کارەکە دەکەوێتە ئەستۆی دازاینی رەسەن بە ئەوەی بە پەیوەندی داهێنەرانەی، نووسین لە نووسین رزگار بکات؛ بیکاتە تێکست/ماڵ بە نیشتەجێبوون. (وەک چۆن هایدیگەر سەبارەت بە پرسی بوون، لێکۆڵینەوەی لەشیعرەکانی هۆڵدەرلین، وەک ماڵێک لەنێو تێکستەکانی هۆڵدەرلین‌دا نیشتەجێبوو).
لە پەیوەندی داهێنەرانەدا خوێنەر تێگەیشتن و راڤەکردن یەکدەخات و لە حەقیقەتی تێکستدا دەژی. لەم پەیوەندییەدا تێگەیشتن بەردەوام لە گەشەکردندایە. گەشەی تێگەیشتن بە خوێنەری رەسەن بریتییە لە ‘لەبوونپرسی-خۆهاتنەوەبیر- لەخۆپرسی’؛ واتە خوێنەر ئەوە لەبیرناکات بوونی لەنێو جیهاندایە. ئەمەش لەسەر بنەمای راڤەو تێگەیشتنی نووسین رووئەدات، راڤەکردن بریتییە لە گەشەی تێگەیشتن، لەبەرئەوە ناکرێت راڤە پێش تێگەیشتن بکەوێت، یاخود بڵێین راڤە تێگەیشتن دەنێتە ئاراوە، بەپێچەوانەوە پرۆژەی تێگەیشتن راڤەی لێدەکەوێتەوە(٢٩)، کە خوێنەری رەسەن بە پرۆژەی تێگەیشتن و نیشتەجێبوون لەنێو تێکستدا زیاتر نووسینی بە رۆشندەبێتەوە. رۆشنبوونەوەی نووسین بە خەڵەبیرکردنەو خەونکردن نابێت؛ بەڵکو بەئامادەبوونی تەواوی بوونی خوێنەری رەسەن لە نووسیندا دەبێت.

لەم پەیوەندییەدا خوێنەری رەسەن تێکست وەک جیهانی نووسەرو زەمینەی کارکردن بۆ جیهانی خۆی دەبینێت. نەک وەک بابەت لە جیهانی نووسەر بڕوانێت، بەڵکو وەک زەمینەی نیشتەجێبوونو کارکردن بۆ سازکردنی جیهانی خۆی دەیبینێت. بە دەربڕینێکی تر تێکست بۆ خوێنەری رەسەن (نیشتمان و سروشت)ە. واتە لەلایەک وەک نیشتمانی نووسەر دەیبینێت و دەزانێت چۆن لەم نیشتمانەدا بە نیگەرانییەوە نیشتەجێبێت، هاوکات وەک سروشتیشە، کە دەکرێت ماڵی خۆی لێوە سازبکات، بێئەوەی وێرانی بکات. تێکستی نووسەر نواندن و دەرخستنی جیهانە، بەڵام بۆ خوێنەر جگە لە هەڵماڵینی دەرخستن و نواندنەکە، ئەگەری خستنەڕووی نواندنێکی نوێ و تایبەت بە خوێنەر لە تێکستدا دەدا، کە لەسەر بنەمای هەردوو جیهانەکە(جیهانی تێکست و جیهانی بوون) بەدیدێت. ئەمەش بە پەیوەندی داهێنەرانە دەبێت، کە لەگەڵ هەر پەیوەندییەکدا بە تێکستەوە ئەگەری تێکست و جیهانێکی دیکە و پەیوەندی دیکە دەخاتەڕوو.

دەکرێت بڵێین جگە لە جۆری پەیوەندی داهێنەرانە، جۆرەکانی دیکەی پەیوەندی، پەیوەندی بەشو پارچەیین، نەک سەرجەمی، بخوێن هەر لەسەرەتاوە بوونی خۆیو بوون لەنێوی لەبیر دەچێتەوە، لەبەرئەوە ئەم جۆرانەی پەیوەندی ناتوانن بڕیاری رەسەنانە لەسەر تێکست و ناتێکست بدەن و بەرپرسیارێتی بڕیاردان هەڵبگرن.
لێرەدایە بە پێی خوێنەرو پەیوەندییەکەی بە نووسینەوە، ‘دەرخستن’ و ‘دەرکەوتن’ رووئەدات. یاخود رۆشنکردن و تاریککردن(شاردنەوە-دەرخستن). واتە خوێنەرو پەیوەندییەکەی دەوردەبینن، نووسین خۆی دەربخات یاخود خۆی بشارێتەوە. کاتێک تێبینی دەکەین، رەخنەگرێک بە پەیوەندی داهێنەرانەی توانیویەتی رۆبچێتە نێو نووسینەکەوەو لە نووسین رزگاری بکات و بە تێکست بیناسێنێت(واتە کاری رەخنەگر بریتییە لە جیاکردنەوەی نووسین و تێکست، یاخود دۆزینەوەی نووسین: تێکست و ناتێکست) ئەمە بریتییە لە دەرکەوتن و دەرخستنی نووسین. خوێنەر بە پەیوەندی لەگەڵ نووسینەکە بواری دەرکەوتنی نووسینەکە بە ناتێکست یان تێکست دەدات؛ بەڵام خوێنەری بەکارهێنەر ناتوانێت ئەو بوارە بە نووسین بکاتەوە و بۆی دەربکەوێت و دەریبخات. نووسین بە خوێنەری بەکارهێنەر دەرناکەوێت؛ بەڵام بە خوێنەری داهێنەر دەردەکەوێ، دەریدەخات. چونکە خوێنەری داهێنەر وەک کاڵا سەیری نووسین ناکات و بە مەزاجەوە پەیوەندی ناکات، بەڵکو بە نیگەرانییەوە لەگەڵی دەدوێت؛ لەبەرئەوە نووسین خۆی بۆ دەردەخات.(٣٠) مامەڵەکردنی مەزاجیانەی بخوێن بریتییە لە شەیدابوون و نووقمبوون لەناو(لەنێو بە بوونی رەسەن لەجیهاندا-

لەناو بە دازاینی نارەسەنە، کە شەیدایانە نوقم دەبێت) نووسین یان ڕەتکردنەوەو بەزهاتنەوەی، سەرئەنجامیش خۆونکردنی بخوێنە لەناو نووسیندا، کە هایدیگەر ئەمە ناودەنێت'کەوتن'. (٣١).

هاوکات بەپێی ئەم جۆرانەی پەیوەندی ئەگەرەکانی دازاین دادەهێنرێت. لە پەیوەندی بەکارهێنەرانەدا خوێنەر ناتوانێت ئەگەرەکانی بوونی بنیاد بنێت(چونکە لە زۆرکاتدا بێئەگەرو پرۆژەیە) بەڵام لە پەیوەندی داهێنەرانەدا، پەیوەندی خوێنەر بە تێکستەوە، بریتییە لە خۆدۆزینەوەو داهێنانی ئەگەرەکان. لێرەدایە، کە مەرجی ڕەخنە بریتییە لە پەیوەندی، بەبێ پەیوەندی ناکرێت ڕەخنە بوونی هەبێت. سەرئەنجامی ڕەخنەش داهێنانی ئەگەری نوێیە پەیوەست بە نیگەرانی و تێگەیشتن لە بوون و پەیوەندی دازاین بە جیهان و بوونی لەگەڵ ئەوانیتر لەناو جیهاندا. پەیوەندیش بریتییە لە بوارکردنەوەی ئازادانەی سێکوچکەکە بە یەکدی، تاوەکو ئازادانە بوونی خۆیان بە یەکدی دەربخەن. لێرەدا دەبێت سەرنج لەوە بدرێت، کە بە ئەم بوارکردنەوەیە بە ئازادی دەرکەوتنی راستی بوون، داهێنان نەکردەیە. واتە دەرکەوتنی نووسین پەیوەستە بەو مامەڵە ئازادانەیە، کە خوێنەری ڕەسەن تەنیا بە ویست و بەرژەوەندی خۆی روو لە نووسین ناکات، بەڵکو بە ڕۆشنکردنەوەی نووسین ئەو کارە دەکات، هەموو بڕیاردان و تێگەیشتنێکی ڕەسەنانەش لە نووسین ئەگەری دازاینی ڕەسەنە؛ لەبەرئەوەی خوێنەری ڕەسەن بە تێگەیشتنەوە لەناو نووسیندایە(٣٢).

هاوکات دەبێت دانبەوەدابنێین، کە پەیوەندییە بەکارهێنەری و بەرهەمهێنەریی، کە خوێنەری خوگرتوو و نارەسەنمان پێدەناسێنێت، پێشینەن بە پەیوەندی داهێنەرانە. واتە کەوتن نیگەرانی هەستانەوەی لەدەکەوتەوە، وەک چۆن هایدیگەر لە باسکردنی دازایندا ئاماژە بە پەیوەندی ڕۆژانەی دازاین لەگەڵ جیهانی دەوروبەردا دەکات و بە بنەمای بە نیگەرانی، جوڵانی ویژدان، پرسین لە بوونو دەرچوون لە خووگرتن بە شتەکانی دەوروبەرو بەردەستەوە دادەنێت. لەبەرئەوە هایدیگەر پێیوایە لای دازاین(بوون لەناو جیهان) کردن پێش ناسین دەکەوێت، بەرلەوەی بپرسم قەڵەم چییە، پێی دەنووسم، بەرلەوەی بپرسم کتێب چییە دەخوێنمەوە(٣٣). پەیوەندی بەکارهێنەرانەو بەرهەمهێنەرانەش پێشەکین و دەکرێت گەشەبکەن بە پەیوەندی داهێنەرانە، کە تێیدا ترس و مەزاج ببن بە نیگەرانی و گوتنی لەکارکەوتوو ببێت بە گوتاری دروست؛ زۆربەی نابوون ببێت بە کەمدوویی تێگەیشتنامێز(٣٤).

٤ـــ نووسین و تێکست، بخوێن- خوێنەر

ئەگەری نووسین بریتییە لە تێکست یان ناتێکست

هەموو نووسەرێک بە نووسین پێویستی بە زمانە. زمانیش لە وشەو رستەی بێسنوور پێکهاتووە. نووسەر بە خستنە تەک یەک(هاونشینی)و هەڵبژاردن(جێنشینی) نووسین سازدەکات(٣٥). ئەم کارە بریتییە لە سازکردن. هاوکات تەنیا جێنشینی و تەکنشینی بۆ تێگەیشتن لە نووسین بەس نییە، چونکە نووسەری رەسەن لەڕێگەی زمانەوە ماڵ/تێکست دادەهێنێت. تێکستیش تەنیا لە ئاسۆییەو ستونی پێکنەهاتووە. هایدیگەر، زمان وەک ماڵی بوون دەناسێنێت.(٣٦) نووسەر چەند ئاگایی لە زمان بێت، هێندەش لە سازکردن و نەخشەکێشانی ماڵدا وەستا دەبێت. لێرەوە جیاکردنەوەی تێکست لە نووسین پڕکێشەیە، لەبەر ئەوەی دەکەوێتەوە سەر نووسەرو خوێنەر، کە ئایا هەڵبژاردنەکەیان بە زمان چەند رەسەنانەو ئاگامەندانەیە؟ چونکە خوێنەری رەسەن لەڕێگەی زمانەوە بوونی خۆی و تێکست دەدۆزێتەوە. تێکست ئەوکات تێکستە، کە هەڵبژاردنی رەسەنانەی تیادەرکەوێت؛ ئەرکی دەرخستنی تێکستیش لەسەر خوێنەری رەسەنە. لێرەوە بە بۆچوونی هایدیگەر تێکست بریتییە لە دەرخستنی راستی، یاخود راستی لەنێو تێکستدا دەژیو نیشاندەدرێت(٣٧).
سێکوچکەی' نووسەر- تێکست-خوێنەر' بریتییە لە دەرخستن و گەیاندنی راستی. کاتێکیش زمان ماڵی بوونە، ئەوا هیچ وشە و دانەیەکی زمانی نییە، کە نەیەتە نێو ئەم ماڵەوە. لەبەر ئەوە تێکست، هەڵبژاردنی رەسەنانەی زمانە بۆ ماڵ بنیادنان و نیشاندانی ماڵ. هەڵبژاردنی زمان لەبێسنوورەوە بۆ سنووردارییە، واتە وشەو دانەکانی زمان بێسنوورن نووسەر چەند دانەیەکیان هەڵدەبژێرێت.

خوێنەرو نووسەر کەشفی راستەقینە دەکەن و لە تێکستدا نیشانی دەدەن. لەبەر ئەوە تێکست شوێنی گەمەکردن نییە؛ بەڵکو دەرکەوتنو دەرخستنی حەقیقەتە، خوێنەرو نووسەریش سەروکاریان لەگەڵ حەقیقەتدایە. لێرەدا دەتوانین بڵێین پەیوەندی جۆرێکە لە پرۆژە، پرۆژەی داهێنان و تێگەیشتن لە حەقیقەتی بوون. خوێنەرو نووسەر بە تێگەیشتنەوە پرۆژەی نیشتەجێبوون ئەنجامدەدەن. پرۆژەش بریتییە لە پڕکردنەوەی کەمیەکانی بوونی دازاین و دۆزینەوەی ئەگەرەکانی بوونی(٣٨).

نووسین یان ناتێکست**** بریتییە لە ریزکردنی وشەکان یاخود بە زمانی هایدیگەر ‘گوتنی لەکارکەوتوو’، کە گوتار نییە. خەسڵەتی

ناتێکست ئەوەیە، لەگەڵ هاتنەبوونیدا زوو ئێکسپایەر دەبێت؛ واتە بەسەرچوون و وەستان لە دەرەوە کات. بەڵام ئەگەر تێکست، تێکست بێت نابێت ئێکسپایەر بێت، بەردەوام لەنێو کات و بووندایە؛ لەبەرئەوەی کاری داهێنەرانە بەردەوام لە پرۆسەی خۆتەواوکردندایە. نووسین ڕەسەنانەو وەستایانە نییە، وشەکان ریزکراوە بە ئەوەی هەڵبژاردنی نیگەرانئامێزو گەیاندنی حەقیقەتی تێدا بێت. لێرەوە 'بنووس' لەبری نووسەر بە نووسین/ناتێکست بەکاردەهێنم؛ بنووس دەنووسێت بەئەوەی هەڵبژێرێت و تێبگات، تەماشای قەبارەو رووی دەرەوەی نووسین دەکات. بنووس ئاڵۆزی سازدەکات؛ بەئەوەی بزانێت بە، زۆرنووسی ناپێویست ئەنجامدەدات؛ لەبەرئەوەی خاوەنی پرۆژەی تێگەیشتن نییە.

ناتێکست بریتییە لە ونبوونی زمان لەناو نووسیندا، واتە دانەکانی زمان ریزکراون بەئەوەی پەیوەستبن بەو باسەی بڕیارە باسبکرێت، ئەمەش بە پرۆژەو بەبناخەیی ناتێکستە، کە نەگەیاندنی لێدەکەوێتەوە(هایدگەر ئەمە ناودەنێت چەلەحانە، کە تێگەیشتن ناهێنێتەئاراوە، چونکە ناتێکست یان چەلەحانە دوورە لە تێگەیشتن). ناتێکست بریتییە لە باسکردنی باسکراو. واتە نووسەرەوە ئەوە دەنووسێتەوە، کە نووسراوە. زۆرکات بخوێن شەیدای ئەمجۆرە ناتێکستە دەبێت و بانگەشەی بۆ دەکات(ئەمە شتێکی نامۆ نییە، چونکە بوونی رۆژانەیی بخوێن، لە بوونی رەسەن برەوی زیاترە) لەبەرئەوەی لەی تێناگات بە شتێکی گرنگی دادەنێت(٣٩)یاخود خۆی لەبیردەباتەوەو لەناو یادەوەرییەکانیدا گیری دەکات، ناتێکست بەی ئەو ئاوێنەیەیە، کە خۆی نیشاندەداتەوە. بەڵام تێکست وەک ئاوێنە، بە خوێنەری رەسەن، هەوڵدەدات ئەویتر بناسێت و لە خودی ئاوێنە تێبگات و بیناسێت، نەک تەنیا ئاوێنە بە خۆبینین بەکاربهێنێت.
هاوکات خوێنەری رەسەن نابێت لە نووسین بە ئەگەری تێکست تێنەگات، چونکە خوێنەر هاوتێگەیشتنی لەگەڵ نووسەر و لەنێو تێکستدا هەیە. لەبەرئەوە ناتێکست= نەگەیاندن، تێکست=گەیاندن. مەرجی گەیاندنیش بریتییە لە تێگەیشتن، کەواتە ناتێکست=نەگەیشتنو تێنەگەیشتن.

هاوکات پرۆژەی بڕیاردانی خوێنەری رەسەن لەسەر تێکست و ناتێکست، پەیوەستە بە هەڵگرتنی بەرپرسیارێتییەوە. بەڵام بخوێن و بنووس خۆیان لە بەرپرسیارێتی دەدزنەوە، لەبەرئەوەی خاوەنی پرۆژەی بڕیار، تێگەیشتن و زانین لەبارەی ئەوەی دەیخوێننەوەو دەینووسن نین، ناشتوانن بەرپرسیارێتیی هەڵبگرن. کاتێکیش خاوەن تێگەیشتن نین ئەوا ئەوەی دەیخوێننەوەو دەینووسن شاردنەوەی بوونی خۆیان و ونبوونیانە لەناو جیهاندا، بەڵام نووسەر دەبێت خاوەندارێتی و

بەرپرسیارەتی نووسینەکەی هەڵبگرێت، چونکە بەشێکە لە بوونی خۆیو تێگەیشتنی لە جیهان و بوون، لەبەرئەوە دەتوانێت بەرگری لێبکات. بنووس و بخوێن بەردەوام لە هەوڵی دروستکردنی فەزایەکی نائارام و نائازادان، خەریکی پشێوی و چەلەحانەن بە ئەوەی توێژینەوەی رەسەن و گفتوگۆی رەسەن لەدایکنەبێت، چونکە توێژینەوەی رەسەن دەرخەری راستی تێکست و ناتێکستە.

لێرەشدا دەتوانین بڵێین میدیای ئەمڕۆ (میدیای کوردی بەتایبەتی) رۆڵێکی خراپ لە سازکردنی ناتێکست و پشێوی و بەرهەمهێنانی چەلەحانەدا دەگێڕێت، ئەمەش درێژکردنەوەی ژیانی ناتێکست-بخوێن-بنووسی لەکەوکووەتەوە، کە دەبێتە بنەمای گەورە بوونی دازاینی نارەسەن؛ سەرئەنجام بە ماڵی و هەستنەکردن بە جیهان وەک نیشتمانی لەبەدیهاتووە. ئەمەش دیتنی مەزاجەتی نەک نیگەرانەتی دازاینە بە جیهان، کە لە نووسین و بخوێن و بنووسدا رەنگیداوەتەوە و دەداتەوە. ئەمڕۆ ژمارەی ئەو کەسانە کەمنین، کە لەرێگەی میدیاوە جیهان دەبینن، کە کۆمەڵێک بنووسی مەزاجی بڕیاری چی بینین و چۆن بینینیان فەراهەم دەکەن.(٤٠) بەڵام نابێت ئەوە لە بیر بکەین، کە (بوون لەنێو جیهان) ئەو جیهانە نییە، کە راگەیاندنەکان دەیخەنەڕوو، شاشەیtv جیهان دەشارێتەوە نەک نیشانی بدات.

بەڵام خەسڵەتی نووسەر ئەوەیە تێکستنووسە و پرۆژەی تێگەیشتن و بوونی رەسەنی هەیەو دەزانێت چۆن وشەو ماناکان هەڵبژێرێت و هەماهەنگیان بەدیبێنێت بە ئەوەی ماڵێکی تایبەت سازبکات و لە خستنەڕووی راستیدا بەشداربێت. سازکردنی ماڵە بریتییە لە سازکردنی گوتاری دروست.(٤١) گوتاری دروستیش پەیوەندی و تێگەیشتنی رەسەنانەیە لە بوون. نووسەری راستەقینە تێکستی راستەقینە دادەهێنێت و کاتێک وشەیەک لەبری وشەیەکی دیکە هەڵدەبژێرێت بە ئاگایە لە وشە هاوواتاکانی دیکەو دەزانێت بە ئەو وشەیە هەڵدەبژێرێت. یاخود شاعیرێکی رەسەن کاتێک قاڵبێکی شیعری هەڵدەبژێرێت؛ هەڵیدەبژێرێت نەک ئەوەی بەکاریبهێنێت. بەڵام شاعیری بنووس وشەو شێوازو قاڵبەکان بەکاردەهێنێت و لاساییدەکاتەوە، بە هەڵبژاردن و تێگەیشتن. خوێنەری رەسەنیش دەتوانێت جیاکاری لەنێوان ئەم جۆرە جیاوازانەدا بکات و ماڵی خۆی لەسەر جیاکردنەوەی ماڵی ساختەو رەسەن لە داهێنانی ماڵێکی نوێدا بنیادبنێت. واتە کاری خوێنەری رەسەن جۆرێکە لە دۆزینەوەو جیاکردنەوەو هەڵوەشاندنەوەو دووبارە بنیادنان. بەڵام ‘بخوێن’ ئەو کەسەیە پرۆژەی تێگەیشتنی نییەو بە فەرمان و چاولێکەری دەخوێنێتەوە.

ئەم خوێنەرە شێوێنەرە، ناتوانێت تێکست و نووسین جیابکاتەوە، یاخود نارەسەنانە مامەڵە لەگەڵ نووسین و تێکست دەکات و بەشێوەیەکی نارەسەنانە خانووی بەماڵ بینادەکات. لێرەدا دەبێت سەرنج لە 'خانوو' و 'ماڵ' بدەین. ماڵ بریتییە لە بنیادنانی خۆکرد و نیشتەجێبوون لەنێویدا، کە ئاگایی، هەستی ئارامی، نیگەرانی و خاوەنێتیمان بۆی هەیە. بەڵام خانوو ئەو شوێنەیە دەشێت هەموو کەس خاوەنی بێت؛ کەسیش خۆی بەخاوەنی نەزانێت؛ چونکە شوێنی نیشتەجێبوون و ئارامی و نیگەرانی نییە. ماڵ گوزارشت لە مانەوەو دڵسۆزی دەکات، بەڵام خانو گوزارشت لە راگوزەری و لادان بۆ ماوەیەکی کەم دەکات و لە بەرئەوە وەفاو دڵسۆزی تێدا نییەو ناشتوانین بیناسین. خانو بەرەڵایەو زوو فەرامۆش و لە بیردەچێتەوە، بەڵام ماڵ ناتوانین وازیلێبێنین و پێمانەوە دەنووسێت و لەبوونمان دابڕاونییە. خانو کۆیلەو بابەتە مامەڵەی پێوەدەکرێت(ئەم خانوە بۆ فرۆشتن-ناگوترێ، ئەم ماڵە بۆ فرۆشتن) بەڵام ماڵ بوونە و نافرۆشرێت.

خوێنەری رەسەن بەگەنجینەو پرۆژەی تێگەیشتنی خۆی لەگەڵ چوونە هەر ماڵێکدا سەرلەنوێ ماڵێکی نوێ بنیاد دەنێت و مۆری خۆی لێدەدات؛ لەبەرئەوە تێکست بەپێی خوێنەری رەسەنی بەردەوام لە نوێبوونەوەدایە. بەڵام کاتێک لە ماوەیەکدا خوێنەری رەسەن بوونی نابێت؛ مانای ئەوەنییە ماڵ بوونی نەبێت، هەیە وەلێ هەبوونەکەی دەرنەخراوەو چاوەڕوانی خوێنەری رەسەنە تا دەریبخات. بۆ نموونە کێ بڕیاردەدات نالی بنووسە، یان نووسەرە، یاخود نووسینەکانی تێکستن یان نا تێکست؟ کام خوێنەرە لەنێو ماڵی نالیدا نیشتەجێبووە؟ کاتێک لە دۆخی رۆشنبیری و تێکستی کوردی دەڕوانین تێبینی دەکەین، دەکرێت ماڵ هەبێت و خوێنەری رەسەنی ئاشکراکەری ماڵەکە نەبێت. ئەمە دۆخێکی ئاسایی ئەنتەلەجی رەخنە نییە، دۆخی ئاسایی بریتییە لەهەبوونی سێکوچکەکە پێکەوە. چونکە ناکرێت تێکست هەبێت و رەخنە بوونی نەبێت. جەختی ئەمە لەم کارەدا بریتییە لە هەبوونی سێکوچکەکە پێکەوەو پێمانوایە دابڕاونین، بەڵام دەکرێت لەڕووی ئەنتیکییەوە بۆ ماوەیەک دابڕان رووبدات. بەڵام لەڕووی دۆخی ئەنتەلەجیی هەنووکەوە، کە سەردەمی ئاسان بڵاوکردنەوەیە دابڕانیان لەیەکدی شیاونییە، لەبەرئەوە بوونی سێکوچکەکە سەربەست و پێکەوەبەستراو، سیانەی ئەنتەلەجی رەخنە سازدەکەن.

کاتێک تێکست بریتییە لە سازکردنی ماڵ. ئەوا دەکرێت کەرەستەو نەخشەی ماڵ داهێنەرانەو یان بەرهەمهێنەرانە و لاسایکەرانە بێت.

هەموو ماڵەکی رەسەن گوزارشتە لە نووسەر و خوێنەری رەسەن. بەبێ ماڵی رەسەن ناکرێت نووسەرو خوێنەری رەسەن؛ بە پێچەوانەشەوە دروستە. هاوکات تێکست وەک ‘دازاین’ە ئەوە نییە؛ کە هەیە. تێکستی کامڵ بوونی نییە، وەک چۆن دازاین کامڵ نییە، بەڵکو بەردەوام لەوە زۆرترە؛ کە هەیە، لێرەوەیە تێکست رووی لە داهاتووە، لەگەڵ خوێنەری رەسەن دەکرێت لە داهاتوودا تێگەیشتنی نوێ بۆ تێکست بێتە ئاراوە. چونکە رابردوو نەمردووە؛ بەڵکو بەشێکە لەبوون و زیندووە؛ ئیستا و داهاتوو بەردەوام میوانداری رابردوو دەکات.

ئەمەش بۆ رەسەنێتی تێکست و خوێنەری رەسەن دەگەڕێتەوە؛ کە بۆشاییەکانی تێکست بە پرۆژەی خوێنەری رەسەن پڕدەکرێتەوە. بۆ نموونە تێکستێک چەند سەدە پێش هەنوکە کۆمەڵێک راستی تێدا دەزراوەتەوە، هەنوکە خوێنەرێکی رەسەن لە خوێندنەوەیدا دەریدەخات، چونکە راستی گەر دەرنەکەوێت و نیشاننەدرێت وەک نەبوو وایە؛ ئەو تێکستەش تاوەکو نەبینرێت نووسینە. تێکست بە پێی خوێنەری رەسەن دەردەکەوێت؛ واتە دەرکەوتن و دەرخستنو نیشاندانی تێکست(دەرکەوتن بۆ تێکست، دەرخستن بۆ خوێنەر) بە یەکجار و یەک خوێنەر نییە، وەک چۆن واتاو ناسینی بوون لە مرۆڤێکەوە بۆ مرۆڤێکی دیکە دەگۆڕێت. لەبەرئەوەی تێکست بریتییە لە کارێکی داهێنەرانە و بەپێی بەردەوامبوونی داهێنەران و داهێنان تێکست بەشێوەی جیاواز بۆ خوێنەری جیاواز دەردەکەوێت و دەردەخرێت. ئەمەش پێویستە بە ئازادی وەک دەرکەوتنی راستی، جوڵەی بوون و زەمەن و زمانەوە. (کاتێک تێبینی دەکەین پاش چەندین سەدە بەشێکی زۆری پۆستمۆدێرنەکان بۆ گوتاری سۆفستاییەکان دەگەڕێنەوەو گوتاری نوێ دادەهێنن). بەڵام نووسین/ناتێکست ئەوەیە، کە هەیە، لەوە زۆرتر نابێت، واتە وەک شتێکی بێجوڵە لە گەشەو فراوانبوون بەدەرە، هەبوویەکەو بەشێکە لە بوون، چونکە دواجار ئەویش زمانی تێدایە، بەڵام وەک هەبوویەکی جێگیرو پێ خۆی دەردەخات.

٥ ــــ تێکست وەک جیهان و نیشتمان

لە تێگەیشتنی هایدیگەردا جیهان واتایەکی فراوانی هەیە. دازاین بەبێ جیهان نییەو بە چەندین شێوەی جیاواز پەیوەندی لەگەڵدا هەیە. دکتۆر محەمەد کەمال چوار واتای جیهانی دەستنیشانکردووە”یەکەم، جیهان پێشەرجێکی ئۆنتۆلۆجییە بۆ بوونی مرۆڤ، دووەم سروشتە، سێیەم، نیشتمان و ژینگەی مرۆڤە و چوارەم، کەلوپەلەکانی بەردەستە”(٤٢). لەسەر بنەمای گرنگی و پێشمەرجی جیهان بۆ دازاین، بیرۆکەی تێکست وەک جیهان خراوەتەڕوو. وەک ئەوەی کاتێک نووسەر و

خوێنەر لە-نێو-تێکست/جیهاندا نیشتەجێدەبن. لەم ئایدیایەدا هەوڵمداوە جیهان وەک (پێشمەرجو نیشتمان) یەکخەم، لەسەر بنەمای هەبوونی سێکوچکەکە بۆ ڕەخنە پێشمەرجن، هەروەک هەبوونی ڕەخنەش لەسەر بنەمای پەیوەندی داهێنەرانەو ڕەسەنانەیە، کە نیشتەجێبوونە لەنێو نیشتمانی تێکستدا.
لە واتای دووەمدا پەیوەست بە پەیوەندی خوێنەر و نووسەر و نووسین.

کاتێک خوێنەر نووسین وەک سروشت دەبینێت؛ دەکرێت پەیوەندی داهێنەرانە یاخود بەکارهێنەرانەی لەنێو یان لەناو سروشتدا هەبێت. نووسین وەک کەلوپەل بۆ بەکارهێنان ببینێت؛ دەشکرێت وەک بوونەوەرێک بیبینێت، بۆ پەیوەندی داهێنەرانەو سروشت بکاتە ماڵ بۆ نیشتەجێبوون. بە واتایەکی دیکە خوێنەری ڕەسەن بە پەیوەندی داهێنەرانەی سروشت دەکاتە ماڵ و نیشتمان، بەڵام خوێنەری ناڕەسەن دەشێت سروشت بەخێنێت بە ئەوەی ماڵ بنیاد بنێت یاخود بیکاتە کەلاوە. لێرەوە سروشت وەک نووسین ئامادەیە بۆ پەیوەندی، ئەوە خوێنەرە، چۆن پەیوەندی لەگەڵ دەگرێت. نامۆیی خوێنەریش بۆ نووسین پەیوەستە بە پەیوەندی خوێنەر، کە چۆن نووسین وەک نیشتمان یان سروشت یاخود وەک کەلوپەل(واتای چوارەم) هەڵدەبژێرێت و پەیوەندی لەگەڵ دەگرێت. لێرەدایە دەکرێت بڵێین، تێکست بوونەکی مرۆڤانەی هەیەو بوونی ڕەسەن پێی نامۆ نییە، چونکە تێکست نیشتمان و ماڵی خوێنەری ڕەسەنە(٤٣). بەڵام لە سروشت و کەلوپەلدا، کە بریتییە لە نووسین نامۆیی دێتە ئاراوە، واتە گۆڕینی نیشتمان بۆ کەلاوە(ئەمانە دۆزەخی تێکستن-خوازراوەکە لەسارتەرەوە). لێرەدا داهێنان بریتی دەبێت، لە بە نیشتمانکردنی سروشت، یاخود دۆزینەوەو نیشتەجێبوون لە تێکستدا، نووسەر لەنێو زماندا وەک ماڵ نیشتەجێبێت، زمان کەلوپەل و ئامراز نییە، بەڵکو ماڵێ بۆ نیشتەجێبوون. کاتێک خوێنەرو نووسەر لە زمان وەک نیشتمان و ماڵ دەڕوانن ئەوکات نووسین لە پارچەیەتی، کەلوپەلەتی و بەرژەوەندیخوازی ئازاد دەبێت(٤٤).

هایدیگەر لە باسکردنی جیهان وەک کەلوپەل و سروشت ئاماژە بە خاڵێکی گرنگ دەکات. ئەویش خۆشاردنەوەو دەرکەوتنی جیهانە بە پێی پێویستی. نموونەی چەکوش دەهێنێتەوە کاتێک لە سوچێکدا دانراوەو دیارنییە، کە پێویستمان بوو دەردەکەوێت. یاخود سروشت ئەوکات دەردەکەوێت، کە پێویستی گۆڕینی دێتە ئاراوەو شێواندنی لێدەکەوێتەوە. کاتێک بخوێنن لەسەر بنەمای بەرژەوەندی و سود مامەڵەی ‘نووسین’دەکات، لەبەرئەوە ناتوانێت ڕاستی نێو نووسین بدۆزێتەوەو بزانێت نووسینەکە تێکستە یاخود نا تێکستە. یاخود

توڕەیی و مەزاج نووسین دەشارنەوە، وەک چۆن (گەڕانی مەزاجی) چەکوش دەشارێتەوە. بەڵام خوێنەری رەسەن بە بەرپرسیارێتییەوە وەک نیشتمان لەگەڵ نووسین دەژی و بڕیاری بەرپرسیارئامێز لە نووسین بۆ
تێکست یان ناتێکست
دەدات.

بە واتایەکی دیکە بەپێی نیگاو مەبەست و روانینی خوێنەر نووسینەکە دەردەکەوێت، هاوکات نووسینیش هەماهەنگ بەم روانینە خۆی دەردەخات. نیگای کتێبفرۆش بۆ کتێب نرخ و قەبارەی کتێبەکەو فرۆشتنیەتی، بەڵام بۆ خوێنەرێکی رەسەن کتێب ژیان و پرۆژەی نیشتەجێبوونە. یاخود نیگای شاعیرێکو ئەندازیارێکی کارەبا بۆ شاخی گۆیژە زۆر جیاوازە، یەکەم سروشت وەک نیشتمان، ئارامی و جوانی بە نیگەرانییەوە بۆ بەرهه□مێکی هونەری دەیگ□□ت، دووەمیان بیر لەوەدەکاتەوە چۆن بیڕوخێنێت و پرۆژەی بەرهەمهێنانی کارەبای لێسازبکات. هاوکات جیهانیش لە دەرکەوتنیدا بۆ نیگاکان، دەزانێت، بوونی خۆی بۆ کێ دەردەخات؛ جیهان وەک نیشتمان بۆ بوونی رەسەن خۆی دەردەخات، بەڵام جیهان بۆ بوونی نارەسەن هەمیشە بوونی خۆی دەشارێتەوەو بەشێکی بەپێی ویستەکە دەردەخاتو دەردەکەوێت. بۆ نموونە گۆرانی شاعیر لە شیعری'شیوەنی دارستان'دا، بەباشی توانیویەتی ئەم دوو جۆرەی روانین و مامەڵەکردن لەگەڵ سروشتدا دەربخات.

کەس نەبوو عێراقی کە هێندە دانا بێ
بزانێ شاخ نابێ دارستانی تیا بێ!
ناچاربووین هێنامان پسپۆری بێگانە،
بەزانست سوتاندی ئەم دارستانە،
هەمووی کرد بە خەڵووز پێشکەشی ئاغای کرد
ئاغاشمان بە دیاری بۆ پاشای بەغای برد..
ئێستاکە ئێمەین و شاخێکی وەک کەچەڵ(٤٥)

تێبینی 'شاخی کەچەڵ' بکەین، لە بەینبردن و ئەتکردنی دارستانە، بەڵام دارستان تەنیا دارەکانی نیشانی زانست داوە؛ چونکە زانست تەنیا دارەکانی دەبینێت. کاتێک زانست و زانا دێت کەچەڵی دەکات، واتە بوونی زەوت و رەزیل دەکات. راستە دارستان بە دارستانی نەماوەتەوە، بەڵام راستی بوونی دارستان لەشیعرەکەدا دەرخراوە، یاخود دروستتر بڵێین شاعیر گوێی لە ئازاری دارستان بووە؛ گوێلێبوون لەم ئازارە بنەمای ئازادی شاعیرە بۆ بیستنی راستی دارستان. واتە دارستان بوونی خۆی نیشانی شاعیرداوە، نەک تەنیا دارەکانی. شاعیریش بە شیعر ئەم راستیەی نیشانی خوێنەرداوە؛ واتە

شاعیربوونی خۆی لەناو تێکستەکەدا خستووەتەڕوو، نەوەک پەخشان، خوێنەر بەم تێکستە گەڕان وەک شاعیر دەناسێت، نەک وەک فەیلەسوف، ئەمە لەبەرئەوەی ناسنامەی شاعیرێتی شاعیر لەبەرهەمەکەدا ڕەنگیداوەتەوە. هەروەک راستی دارستان لای زانست دەرنەکەوتووە؛ بەڵام بۆ شاعیر راستی دارستان دەرکەوتووەو نیشانیداوە، نیشاندانەکەی شاعیرێتی، شاعیریشی نیشانداوە.

لەم شیعرەکەدا راستی زانست پەیوەست بە دەسەڵاتەوە دەرخراوە. جگەلەوەی مێژووی ئەودەمەی بوونی مرۆڤی کوردو نیشتمانەکەی پەیوەست بە داگیرکەرو رووخێنەرانی نیشاندراوە. لەم شیعرەدا گەڕان راستی دارستانی بە دار دەرخستووەو ناویلێناوە(شاخی کەچەڵ) هەر خوێنەرێکی رەسەن ئەم شیعرە بخوێنێتەوەو شاخی بەدار ببینێت ناتوانێت نیگەرانی نەبێت و وشەی کەچەڵی نەیەتەوە یاد. هەروەها نیگاو پەیوەندی و نیگەرانی (گەڕان)ی شاعیر بە سروشتەوە دەردەخات، ئەم نیگەرانی و ئازادی روانینەی شاعیر راستی دارستانی لە دەمی کەیلەکردنیدا دەرخستووە. خوێنەری رەسەنیش گەر ئازاد نەبێت راستی تێکستەکەی بۆ دەرناکەوێت، ئازادی تەنیا دەرەکی نییە، بەڵکو ئازادی بیرکردنەوەو توانای بینینی راستییە. کاتێک بەپێی هەندێک میتۆد شیعرەکە بە کێش و سەرواو زمان، یان فۆرم و ناوەڕۆک دابەشدەکرێت، ئازادی بینینی راستی شیعر لەناودەچێت و کۆمەڵێک شتی لەپێشدا خوازراو بۆ خوێنەر دەردەکەوێتو ئەو شتانەش بوار بە بینینی راستی شیعرەکە نادەن، کە شیعرەکە بریتییە لە کردنی سروشت بە نیشتمان و ماڵ، داهێنان و هێنانەقسەی دارستانە بە کەچەڵی. هەرچەند شیعرەکە باسی رووخانی بوون دەکات، بەڵام کارەکەی شاعیر دەرخەری راستی بوونی دارستان و داهێنانی نهێنی دارستانی بە دارە. وەکچۆن (هۆڵدەرلین) ئاوابوون و هەرەسی وەک چەمکێکی مۆدێرن گەڵاڵەکرد، کە هەموو شتێکی مۆدێرن بەرلەوەی ڕەنگی ڕۆژببینێ ئاوا دەبێ. بەڵام هۆڵدەرلین ئاوا نابێت و بەردەوام لە دەرکەوتن و دەستپێکدایە(٤٦).

یەکێک لە کێشە بنەڕەتییەکانی دنیای ڕەخنەی ئێمە شێواندنی راستییە، ئەوەی کاتێک نووسینێک ناتێکست بێت، بەڵام خوێنەری نارەسەن بە تێکستی دانابێت، یان بەپێچەوانەوە. بەڵام سەرئەنجام بەرپرسیارێتی خوێنەری رەسەنە، کە بڕیاری جیاکردنەوەی بدات. ئەمە ڕەنگە بەشێوەکێش دیکتاتۆرێتی تێدابێت، بەڵام ئەم بڕیارە رادیکاڵە بێ بنەما نییە، بەڵکو لەسەر بنەمای دۆزینەوەی راستییە، کاتێک دۆخی شێوێنەری راستی و برەو و ڕەواجی ناراستی تێبینی دەکەین،

پێویستیمان بەم جۆرەی رەخنەی رادیکالە دەبێت. ئیستا لە تێبینیکردنی نێوەندی رۆشنبیری کوردیدا جۆرە فەوزایەک لە تێکست و نووسیندا هەیە، هەندێک نووسین وەک تێکست و هەندێک وەک ناتێکست، یاخود نووسەرێک بە داهێنانکار دادەنرێت بێئەوەی راستی تێکستنووسیەکەی دەرخرابێت. تێبینی دەکەین سەرچاوەی داهێنانکاری لە راگەیاندنەکانەوە بڕیاری لێدەدرێت، نەک لەلایەن خوێنەری رەسەنەوە!

دەکرێت ئەم مامەڵەکردنەی زاناکان بەو خوێنەرە بەکارهێنەرە بچوێنین، کە زانستی تەنیا بە بەکارهێنان دەوێت، نەک ئەوەی تێبگات و پەیوەندییەکی داهێنەرانە بە تێکستەوە بکات، تێکست وەک نیشتمان ببینێت، بەڵکو تێکستی وەک بابەت بە خزمەتکردن، داگیرکردنو بەکارهێنان دەوێت. بەگومان ئەم خوێنەرە ناتوانێت لە تێکست بگات و تێکستیش بوونی خۆی بە دەرناخات. کاتێک راگەیاندنێک ریکلامی داهێنەری بۆ نووسەرێک دەکات، بۆ ئەوەیە ئەو نووسەرە خزمەتی دەزگای راگەیاندنەکە بکات(ئەمە مامەڵەکردنە نەک بڕیاردانی رەسەنانە). لەبەرئەوەی گەران مامەڵەکردنی لەگەڵ سروشتدا بە جۆرێکی رەسەنانە بووە، دارستان وەک نیشتمان خۆی بە دەرخستووە، نەهاتووە دار لە دارستان جیابکاتەوە، بەڵکو راستی دارستانی دەرخستووە، بەڵام زانست دوور لە تێگەیشتن لە راستی دارستان خەڵوزی لە دارستاندا بینیوە، نەک دارستان، بەڵام تێکست خۆیەتی نەک ناتێکست.

ناکرێت، خوێنەری رەسەن لە تێکستدا ناتێکست ببینێت و لە بوونی خۆیەوە ناتێکست بە تێکست و بە پێچەوانەوە ببەخشێت، بەڵکو دەبێت لەسەر بنەمای بوونی نووسینەکە بڕیاری تێکست و ناتێکست بدات. دیکتاتۆری ئەوکاتە رووئەدات، کە تاک سەنتەری دەبێت، کاتێک لە تیۆری وەرگرتندا، خوێنەر دەکرێتە سەنتەر و بەگەڕانەوە بە نووسەرو نووسین، وەک بڵێیت نووسین بوونی نەبێت و ئەوەی هەیە تەنیا وەرگرە، ئەمە سڕینەوەی بوونی نووسین و نیشتمانە. تێکست نیشتمانەو خوێنەری رەسەن بێئەوەی نیشتمانی بوونی خۆی لەبیر بکات لەنێو ئەو تێکستدا دەژی، بەڵام خوێنەری نارەسەن تەنیا وەک خودسەنتەری خۆی دەبینێت و بیر لەوەناکاتەوە بوونی لە کوێدایە، کە بەگومان بوونی لەنێو نووسیندایە، وەک بوون لەنێو جیهان/نیشتمان یان، لێرەدا ئەو ‘لەناو’ەتیە نەک ‘لەنێو’ەتی، وەک هایدیگەر دەڵێت”زانین شێوازێکی بوونی دازاینە و لەنێو زەمینەی بوون-لەنێو-جیهاندا دەدۆزرێتەوە”(٤٧).

ماویەتی ….

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

تێبینی: هەمای(س.پ) لەبری گەڕانەوە بۆ سەرچاوەی پێشوو دانراوە.

* ناونانی بیرەکەکە بۆ ئایدیا کێشەئامێزە، چونکە هایدیگەر رەخنەی ئایدیا و شاردنەوەی بوون لای ئەفلاتون دەکات. بەڵام ناونانەکەی کێشە نییەو دەکرێت روانین یاخود هەر زاراوەیەکی دیکە دابنرێت.

١ـــ مارتن هایدیگەر، بوون و کات، وەرگێڕانی د.محەمەد کەمال، دەزگای سەردەم-سلێمانی، ساڵی 2013.

٢ـــ د.محەمەد کەمال، هایدیگەر و شۆڕشێکی فەلسەفی، دەزگای سەردەم-سلێمانی ٢٠٠٧.

**دەکرێت لەبری ‘نووسین’یان ‘بەرهەم’ دابنێین، بەڵام بۆ تێگەیشتنی زیاتر ‘نووسین’ دانراوە، بۆ ئەوەی رووبەڕووی هەمەجۆری چەمکی جیاواز نەبینەوە. هەرچەند دەزانین نووسین بەرامبەر رەخنە مەودایەکی بەرتەسکی هەیە.

٣ـــ هایدیگەر، بوون و کات، لا.١٢٦

٤ـ س.پ، لا، ٥٣-٥٥.

٥ـ د.محەمەد کەمال، بوون و داهێنان، دەزگای سەردەم-سلێمانی، ساڵی٢٠٠٤، لا، ٣٧.

٦ـ د.محەمەد کەمال، ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتی و بوونی مرۆڤ، چاپخانەی خانی-دهۆک، ٢٠٠٧. لا ١٩-٢٠.

٧ـ هایدیگەر، بوون و کات، لا.٤٣

٨ـ س.، لا ٤٢.

٩ـ د.محەمەد کەمال، بوون وداهێنان، لا.٤٠

١٠ـ کۆوانەو دانیشتنی ئەنجومەنی فەلسەفی ئاگۆرا، لەبارەی کتێبی (بوون و کات)ی هایدیگەر، لەلایەن رامین جیهانبگلو. http://www.agorapf.org/heidegger3.

١١ـــ هایدیگەر، بوون و کات، لا ٥٦.

١٢ـ س.پ. لا،.٢٧٠

١٣ـ د. محەمەد کەمال، نیهلیزم و رەهەندەکانی بیرکردنەوە، دەزگای سەردەم-سلێمانی، ٢٠٠٥، لا.٥٦

١٤ـ هایدیگەر، بوون وکات، لا ٢٧٤.

١٥ـ س.پ، لا ٢٧٧.

١٦ـ س.پ، ٥٤.

١٧ـ د. محەمەد کەمال، هایدیگەرو..لا ٦٧.

١٨ـ هەرەم عوسمان، نیشتمانی فەلسەفە، گەشتێک لەگەڵ د. محەمەد کەمال، چاپخانەی تاران. لا، ٥٥.
*** زیادکردنی ئەم پێشمەرجە پێشنیازەکەو لەنێو ئایدیای یەکخستنی سێکوچکەکەدا ڕەنگیداوەتەوە، بەڵام بە وردی باسنەکراوە. هەرچەند بە ئەم زیادکردنە لەگەڵ د.محەمەد کەمال، کە شارەزایە. راوێژم کردووەو ئەوان بە هەوڵێکی ڕەسەنانەیان زانیوە.
١٩ـ د. محەمەد کەمال، بوون و داهێنان..لا ١١٥-١٤٠.
٢٠ـ . محەمەد کەمال، فەلسەفەی بوون: لێکۆڵینەوەیەک لەسەر هزری پاش-مێتافیزیک، ناوەندی ڕۆشنبیری ئەندێشە-سلێمانی، ٢٠١٤، لا ٢٨٨.
٢١ـ هایدیگەر، بوون و کات، لا، ٥٦.
٢٢ـ س.پ، لا، ٥٧.
٢٣ـ د.محەمەد کەمال، فەلسەفەی بوون، لا ٣٣٠.
٢٤ـ حقیقت و زیبایی، درسهای فلسفەی هنر، بابک احمدی..چاپ بیستم، نشرمرکز- تهران ص-٣٩١-٣٩٥.
٢٥ـ د. یادگار لگیف شارەزووری، دیاردەگەرایی، لا، ٤٢.
٢٦ـ هایدیگەر، بوون و کات، لا ١٢٤.
٢٧ـ س.پ، لا، ٢٩٧.
٢٨ـ س.پ، لا ٢٦٤.
٢٩ـ س.پ. لا ٢٦٤-٢٦٥.
٣٠ـ س.پ، لا.٢٤٥
٣١ـ س.پ، لا ٢٥١.
٣٢ـ س.پ، لا، ٢٥٨.
٣٣ـ س.پ، لا..١٤٧
٣٤ـ س.پ، لا، ٢٧٨.
٣٥ـــ د.ئازاد ئەحمەد مەحموود، بوونیاتی زمان لەشیعری هاوچەرخی کوردیدا ١٩٨٥-٢٠٠٥، ئەکادیمیای کوردی-هەولێر، ٢٠٠٥. لا ٥٠.
٣٦ـــ http://www.ensani.ir/fa/content/105/default.aspx .
٣٧ـــ د. محەمەد کەمال، نیهلیزم و.. لا ٥٧.
٣٨ـــ هایدیگەر، بوون و کات، لا ٢٥٩.
**** پێموایە نووسین نێوەندەو ناکرێت بە تێکست یان ناتێکست دابنرێت، نووسین نێوەندی جیاکردنەوەیە لەنێوان تێکست و ناتێکستدا، بەڵام لەبەر نەدۆزینەوەی وشەیەکی گونجاو هەندێکجار نووسین وەک ناتێکست دانراوە.
٣٩ـ س.پ، لا ٢٩٦.
٤٠ـ س.پ، لا، ٢٩٨.
٤١ـ س.پ، لا ٢٨٩.
٤٢ـ د.محەمەد کەمال، هایدیگەرو شۆڕشەکی، لا ٦٧.

٤٣ـ س.پ، لا ٦٨.
٤٤ـ کۆوانەی رامین جهانبگلو،http://www.agorapf.org/heidegger3.
٤٥ـ دیوانی گۆران، محمدی مەلاکریم کۆیکردووەتەوەو ئامادەی کردووە،سەرجەمی بەرهەمەکانی- بەرگی یەکەم، لە بڵاوکراوەی یەکێتی نووسەرانی کورد-چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغدا-١٩٨٠، لا.٣٨٠
٤٦ـ بابەک ئەحمەدی، حەقیقەت و جوانی-وانەکانی فەلسەفەوجوانی،وەرگێڕانی مەسعود بابایی، دەزگای موکریان-هەولێر- ٢٠٠٨، ٦٣٦.
٤٧ـ هایدیگەر، بوون و کات، لا، ١٣٧ .

جیهانبینی و خەمسازی … هەرێم عوسمان

گەر دەپرسی من لەبەرچی کەم دەخۆم
من بە برسی قەط مەزانە، غەم دەخۆم
ئاوی سوێری چاو و باری تاڵی لێو
سوێر و تاڵی دەم دەم و ژەم ژەم دەخۆم
ئاوی کەوثەر نۆشی صوفی بێ کە من
ئاوی ئینسان، یەعنی ماچی دەم دەخۆم…
تاڵی بێ یارو دیار و تارو مار
عەلقەمی چی؟ ئەرقەمی چی؟ سەم دەخۆم
نەوعە ئینسانێ هەیە غەم قوتییێ
من غەمی خۆم و غەمی عالەم دەخۆم
غەم دەڵێ: ‘نالی’ کە غەمخواریم نەکا
ناعیلاجم من بەنی ئادەم دەخۆم(296-298)
شادمانی بێ وەفایە، یاری تێری و مەستییە
یاری تەنگانەم غەمە با هەر غەمی خۆم، خۆم بخۆم(304)
***
(فاتیحە!) تەسخیرە شاری دڵ بە طابوری ئەلەم
موددەتێکی زۆرە پایتەختە لە بۆ خاقانی غەم(308)
***
منم سەرکردەتان بۆ لەشکری غەم

دەترسم بەڵام، بشکێ سوپاتان(319)
***
ئەوا نیشانەیی مەرگم عەیانە
کە من غەرقی خەم و خوێن و زوخاوم(٢٩٤)

شیعر و خەم

لە سەرەتاوە بە هەندێک پرسیار لەسەر خەم بە گشتی و خەم لای نالی دەستپێدەکەم. لای شاعیر چۆن باسی خەم کراوە، هەڵوێستی بەرامبەر بە خەم چییە؟ ئایا لە خەم وەک شتێکی وجودی تێگەیشتووە یان خەمی رۆژانەیی؟ لەبەرئەوە لەسەرەتاوە لە پرسیارە گشتییەکانەوە دەستپێدەکەم هەندی بە پرسیارە تایبەتییەکان..

خەم چییە؟ ئایا خەم شتێکە، دەتوانین بیناسین و بیگرین و نیشانی بدەین؟ خەم بۆ چییە؟ خەم لە کوێوە دێت؟ خەم بۆ کێیە؟ دەکرێت کێیە لە مرۆڤ زیاتر بێت؛ واتە خەم هی مرۆڤە و بۆ مرۆڤە یان بۆ بوونەوەرەکانی دیکەشە. گەر یەکێک لە نیشانەکانی خەم گریان بێت؛ گریانی ساوا لەسەرەتاوە نیشانەی لەدایکبوونێکی نوێی مرۆڤە نییە، واتە مرۆڤ لەگەڵ لەدایکبوونیشیدا خەم لەدایکدەبێت. ئەمە دەکرێت نالۆژیکی بێتەوە، بەڵام بێگومان خەم و بوونی مرۆڤ ئەمئەوەتی یان یەکێکن و جیا نین.

بەسود وەرگرتن لە هایدیگەر دەتوانین بڵێین خەم و نیگەرانی پێشمەرجی بوونی مرۆڤن لەبوونی دابڕاونین(١٤٢). مرۆڤ لەگەڵ هاتنە جیهاندا خەمیش لەگەڵدایە. بۆ تێگەیشتن لەبوونی خەم ناچارین لە بوونی مرۆڤدا بۆی بگەڕێین. وەکچۆن بۆ تێگەیشتن لە مردن ناچارین لە مرۆڤدا لێی تێبگەین تێگەیشتن لە خەمیش بەهامانجۆرە. بێگومان خەمیش جۆر و شێوەی جیاوازی هەیە؛ خەمی رۆژانەیی جیاوازە لە خەمی وجودی. خەم وەک مردنە، چۆن مردن دابڕاو نییە و ئەگەرێکی بەردەوامی بوونمانە، خەمیش بەردەوام ئامادەییەکی ئێستەیی و روو لە ئایندەیی هەیە؛ واتە وەک مردن ناکرێت رابردوونشین بێ؛ بەڵکو ئیستایەکی روو لە ئایندەیی هەیە(١٤٣). لەبەرئەوە ئایا خەم وەک مردن دەکرێت ببەخشرێت لەبری یەکدی خەم بخۆین؟ وەک چۆن ناتوانین لەبری یەکدی بمرین دەتوانین لەبری یەکدی خەم بخۆین؛ خەمی خۆ خواردنە یان خەمی ئەویتر خواردنە؟

ئایا خەمی خەم دروستدەکرێت، یاخود خەم هەر هەیەو خۆی دەسەپێنێت؟ ئایا مرۆڤ دەتوانێت خەم نەخوات؟ ئایا خواردنی خەم چییە؟

ماديبوونەوەی خەم لە چییەوە سەرچاوە دەگرێت؟ ئایا مادیکردنەوەی خەم جۆرێک لە خەفریودان نییە، بەوەی ئێمە دەتوانین خەم نەهێڵین؛ خەم شیاوی نەهێشتنە؟ ئایا خەمخواردنیش بەجۆرێک پێویستیەک نییە، کە بەدەر لە خۆراک دەکرێت خواردنی خەمیش جۆرە تێربوونێک بێت، واتە مرۆڤ پێویستی بە تێربوونێکی دیکەی دەرونی و ڕۆحی و سۆزی هەبێت؟ ئایا کەس دەتوانێت خەمی کەس بخوات؟ بۆ خەم خواردنی ئەوان دەتوانرێت ئەوان لە خەم بێبەش بکرێن، یاخود ئەوان لە خەم بەخسێن؟ ئایا خەم خودیە یاخود لە دەرەوە دێت؛ یان بوونێکی یەکگرتووانەی لەگەڵ مرۆڤدا هەیە؟ جیاوازی خەمی وجودی/ یەکەتی و لەگەڵ خەمی دەرەکی چییە؟

ئایا خەم تەنیا رووی وێرانە، نەرێنی و لەنێوبەرانەی هەیە، یاخود خەم پێگەیشتن و دروستکردن و گەورەبوونیشە؛ بە واتا خەم بواری بیرکردنەوەو ئەندێشەمان بە ناکاتەوە؟ بەچی خەم ڕوویەکی نەزانی هەیە، ئایا ئێمە لە نەزانیمانەوە نییە خەم دەخۆین؟ دایکێک خەم دەخوات کە کوڕەکەی درەنگ دێتەوە، واتە لەگەڵ نەزانین و زانیندا خەم روونادات، گەر ئەوەی چاوەڕوانین بەدەمان نەبێت، خەم دەخۆین؟ ئایا خەم جۆرێک لە ئاگایی لاواز نییە؟
ئایا خەمی گشتی و خەمی تاک، یاخود خەمی کۆمەڵگەو خەمی تاکەکەس جیاواز نین؟ ئایا ئەم جۆرانەی خەم، خەمی زوو گەیشتن بە زانکۆ و دوانەکەوتن لەگەڵ خەمی شکستهێنان لە پرۆژەیەکی ئایندەیی خۆتدا جیاوازنین؟ ئایا خەم هەندێکجار بە رازیکردن و نەرمکردنی بەرامبەر نییە؟ خەم چۆن دەرەکی دەبێتەوە، جەستە دەتوانێت دەرخەرەوەی خەم بێت؟ چۆن بزانین کەسێک خەمی هەیە گەر دەرینەبڕێت؛ دەربڕینی خەم هاوخەمی و تێگەیشتن دەنێتە ئاراوە؟ خەمی نەبڕاوە چییە؟ ئایا شیعرەکانی نالی بەشێک نین لە خەمی بەردەوام و نەبڕاوە، کە نالی خۆی بە نیەتی نەهێشتنی خەم، خەمسازی دەکات؟ ئایا ئێمە ناوەندی دەرکەوتنی خەمین یاخود خەم بە بێ ئێمەش دەتوانێت خۆی دەربخات؟ ئایا خەم وەک مردن ئەو درزە نییە، کە هەموو ساتێک بەرۆکی خۆمان و ژیانمان دەگرێت؟ ئایا خەم بۆشاییو کەلێنی وجودییە(بەزمانی لاکان ریاڵ) یاخود تەنیا تایبەتە بە کات و سەردەمێکەوە؟ ئایا خەم و ئەو کەلێنانەی دیکە بیرخەرەوەی ئەوە نین کە ئێمەی مرۆڤ ناکامڵین و ناتوانین خەم نەخۆین، نەمرین؟

ئایا بێ خەمی لە زۆرباردا ڕاڤەی بێباکی و گوێپێنەدانی بۆ ناکرێت؟ واتە لەڕێوە خەمی هاوبەشیش جۆرێکی خەم نییە؟ ئایا مرۆڤی دەڵەقیش، کە زۆرکات وەک تانە بەو مرۆڤانە دەگوترێن، کە بێباکن و گوایە خەم

ناخۆن، بەڵام ئەوانەی گوایە خەم ناخۆن، خەمی خۆشیان ناخۆن؟ ئایا خەم هەڵوێستەو پێویستییە بۆ بێباک نەبوون، بە تایبەت بۆ مانەوە لە کۆمەڵگە رەمزیی□کەدا؟ واتە خەم لە زۆر شوێندا بە پەرۆشی یەکسان نییە؟
ئایا سەرجەمی دەسەڵات و ئایدۆلۆژیاکان بە نێوی بەرپرسیارێتی گشتی و مرۆڤدۆستییەوە لەسەر ئەوە دروستنەبوون، کە خەمبەرو ئازاربەرن؟ بەڵام ئایا هیچ ئایدۆلۆژیاو هێزێک دەتوانێت هەڵگری ئەم بەرپرسیارێتییە بێت؟ دەتوانن لەناوبەری ئەم هێزە وجودیە بن؟ دەسەڵاتەکان لەوە بێخەبەرن، کە خەم بۆشاییەکی هەرمانی وجودیە، گەر ئازارە گشتیەکانیش کەم بکەنەوە(کە بۆ خۆیان بەردەوام دەبنە سەرچاوەی ئازار) ئەوا خەم و ئازارە کەسیەکان ناتوانن لەنێوبەرن.
مرۆڤ لە ناکامڵی خۆیەوە خەمی کامڵبوون دەخوات، واتە بەشێکی خەم و نیگەرانیمان بۆ کامڵبوونە، چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکی ناکامڵە.
بەڵام نالی دەڵێت هەندێک لە مرۆڤەکان هێندە لاوازن نەک ناتوانن هەنگاوی کامڵبوون بنێین، بەڵکو لە هەنگاوی یەکەمدا خەم دەیانخوات□و شکست دێنن.

واتە رێگەکە(رێگەی کامڵبوون کە خەمە) دەیانخوات. بەڵام نالی جۆرە بانگەشەیەکی کامڵبوون دەکات لەوەی ئەم ئەو رێگەیە دەخوات بۆ ئەوەی چیتر نەبێتە خواردەی باڵابوون و کامڵبوون. ئایا بانگەشەی نالی بۆ خواردنی خەم جۆرێک لە ئایدۆلۆژیا نییە؟ مامەڵەی نالی چ جیاوازییەکی لەگەڵ مامەڵەی ئەوان بۆ خەم هەیە؟ تێبینی دەکەین خەم لەگەڵ شاعیر دەدوێت، ئایا ئەمە پەیوەندییە یان مامەڵە؟ دەرخەری پەیوەندی وجودی نییە لەگەڵ خەمدا، ل□ بەرئەوە نالی، کە دەڵێت خەم دەخۆم، مەبەستی ئەوەیە ئەوان خەم دەیانخوات بێ ئەوەی خەم بخۆن، هەربۆیە خەم برسیە؛ پێویستی بە کەسێکە بەڕاستی خەمی بخوات؟ وەک چۆن لای هایدیگەر ئەوان نامرن، لەبەرئەوەی مردن وەک بوونێکی وجودی خۆیان تێناگەن ئاواش خەم ناخۆن.

بەردەوام دەڵێن خەمی یەکدی دەخۆین؛ کەمترین جار گوێمان لێبوو□ ب□□□ت خەمی خۆمە؟ واتە مامەڵەی شاعیر لەگەڵ خەم داماڵینی ئەو دەمامکانە لەڕووی خەم نییە، کە بەردەوام دەمامکی زمانی، سیاسی و رۆژانەیی دەدەرێتێ بەوەی خەم شتێکی دیارو ئاشکرایە؟ بەڵام لای شاعیر کە خەم دەدوێنێت، بە زمانهێنانی خەم دەرخەری لێکردنەوەی دەمامکەکانی خەم نییە، کە پێیدەدرێت؟ هاتنەگۆی خەم هەڵوەشاندنەوەی ئەو دیدگا خودپەرستە نییە کە بەردەوام لەبری هەموو شتەکان دەدوێین و بوار نادەینە شتەکان خۆیان بدوێن؟ بە

واتایەکی دیکەی هاتنەگۆی خەم دەرخەری ئەو راستییە نییە کە تەنیا مرۆڤ دەتوانێت خەم بهێنێتە گۆ؛ ئەوەش دەیهێنێتە گۆ پەیوەندیەکی وجودیانەی لەگەڵ خەم کردووە بۆیە هاتووەتە گۆ.

ئایا گەر نالی مەبەستی ئەوە بێت کە خەڵک بە نان و پێویستی رۆژانە خەم دەخۆن، بەڵام نالی بە خەمی عالەم دەخوات، یاخود بە دەبێت خەم بە نالی بڵێت دەبێت خەمم بخۆیت دەنا من خەڵک دەخۆم، ئایا ئەمە سەلمێنەری ئەوە نییە، کە خەم برسیەو خەڵک دەخوات، نەک ئەوەی خەڵک بە پێویستی رۆژانەیان خەم بخۆن.
لەبەر رۆشنایی هەندێک لەم پرسیارو بیرۆکانەدا هەوڵ دەدەم لەخوارەوە شیکاری هەندێک لەو شیعرانەی شاعیر بکەین؛ کە خەم بە چڕی تێیدا ئامادەیی هەیە.

جیاوازی 'خەم' و 'غەم'
شاعیرانی کلاسیکی کورد بە کاریگەری زمانو ئەدەبیاتی دراوسێو بەتایبەتی فارسی لەبری وشەی'خەم' 'غەم'یان بەکارهێناوە. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە 'خەم' بەکارنەهاتبێت، بەکارهاتووە، بەڵام بە مانای جیاواز لە خەفەت و دڵتەنگی، بەڵکو زیاتر بە مانا فارسییەکەی بەکارهاتووە. لە زمانی فارسیدا 'خەم' بە مانای پێچ و لولخواردن دێت. لە کاتێکدا 'غەم' کە رەچەڵەکی وشەکە بە زمانی عەرەبی دەگەڕێتەوە(١٤٤) مانای خەفەت دەگەیەنێت. لەبەرئەوە گرنگە خوێنەر لەوە تێبگات، کاتێک لە شیعری کلاسیکدا بەر ئەم دوو وشەیە دەکەوێت، دەبێت بزانێت ئەمانە هاومانا نین، بەڵکو دوو مانای جیاوازیان هەیە، لە کاتێکدا لە ئێستادا لە بەشێکی زۆری فەرهەنگە کوردییەکاندا وەک هاومانا بەکاردێن.

تێبینی دەکەین ئەم خەمەی ئێمە ئیستا دەینووسین، لای شاعیر(شاعیرانی کلاسیکیش) مانای پێچ و لولخواردنە؛ زیاتریش بۆ وێناکردنی زولف هاتووە. بەڵام 'غەم' مانای خەمو دڵتەنگی، خەفەت، مات، کەسەرو پەرێشان دێت. واتە لە فەرهەنگی شیعریی کلاسیکدا گەر خەم هات نابێت وەک خەفەت وەربگیرێت، هەروەک لە لێکدانەوەی دیوانەکەشدا خەم وەک لولخواردن هاتووە.

تایبەت بە شیعرەکانی نالی ئەوەی تێبینیم کردووە، لە یەک دێڕە شیعریدا، کە دەشێت بە هەڵە چاپکرابێت 'خەم' وەک 'غەم' هاتووە. لە کاتێکدا لە دیوانەکەدا (٢٥) جار 'غەم' هاتووە. هاوکات دەکرێت لە راڤەکردندا پەیوەندی نێوان 'خەم-غەم' بدۆزینەوە، بەڵام لە بنەڕەتدا وەک مانا جیاوازن(١٤٥).

هاوکات وەک بۆ دواداچوونەکی ڕاگوزەر بۆ جیاوازی دەنگی (خ-غ)، کە ئایا دەکرێت دوو فۆنێم(دەنگ)ی جیاواز مامەڵەی لەگەڵ بکرێت؟ ئایا واتای جیاواز سازدەکەن و ناتوانن لە هەموو بارێکدا لەبری یەکدی بێن؟.

بۆ نموونە لەم وشانەدا ناکرێت لەبری یەکدی بێن.(دەخ، ساختە، ڕەخنە، بەخت، خواست، خستن، خەو. خەڵەمەش...) بەڵام بۆ (غ) کە دەنگ و وشەیەکی عەرەبییە و تێکەڵەی زمانی کوردی بووەو بووەتە بەشێک لە زمانەکەمان دەتوانین (خ) لەبری دابنێین. (ئاغا، غوبار، بوغز، غەدر، بناغە، کاغەز، قەلغان، نغرۆبوون، یاساغکردن قەناغ، جوغز، قەرەداغ، غەریزە، سەراغ، غەریب...) بەهەکاری خەماڵەتی دەنگی /خ/ەوە ناتوانین لەو وشانەدا، کە /خ/ن بیگۆڕین بۆ /غ/. بەڵام تائادەیەکی زۆر دەکرێت /غ/ بۆ /خ/بگۆڕدرێت. بەڵام لە هەموو دەخەکدا بۆ بەچوونی خۆم پێموایە /غ/ بەهۆی زۆر تێکەڵبوونی بەزمان و فەرهەنگی کوردی شوێنی خۆی کردوەتەوە، ناکرێت بەڕەهایی بۆ ئەڵەفێنی /خ/ دابنرێت، کە هەندێک لە زمانناسەکان ئەم بەچوونەیان هەیە(١٤٦). لەگەڵ ئەوەشدا بڕیاری ئەمە لای زمانناسەکانە، کە ئایا سەربەخۆن یاخود نا، بەڵام لەم کارەدا 'غەم' لە شیعرەکاندا وەک خۆی دەنووسمەوە، بەڵام لە شیکارییەکەدا وەک خەم نووسیومە.

دوو جۆر خەم

گەر دەپرسی من لەبەرچی کەم دەخۆم
من بە برسی قەط مەزانە، غەم دەخۆم
ئاوی سوێری چاو و باری تاڵی لەو
سوێر و تاڵی دەم دەم و ژەم ژەم دەخۆم...
ئاوی کەوثەر نەشی صوفی بێ کە من
ئاوی ئینسان، یەعنی ماچی دەم دەخۆم...
تاڵی بێ یارو دیار و تارو مار
عەلقەمی چی؟ ئەرقەمی چی؟ سەم دەخۆم
نەوعە ئینسانێ هەیە غەم قوتییە
من غەمی خۆم و غەمی عالەم دەخۆم
غەم دەڵێ: 'نالی' کە غەمخواریم نەکا
ناعیلاجم من بەنی ئادەم دەخۆم

لە سەرەتاوە تێبینی دەکەین شاعیر مامەڵەیەکی جیاواز لەگەڵ خەمدا دەکات. ئەوەی پرسیاری لێدەکات، نیگەران و خەمبارە، چونکە کەم دەخوات(نیشاندانی جۆرێک لە هاوخەمییە). وەڵامی ئەو پرسە نیگەرانئامێزەی دەرخەری هاوخەمیەکی دیکەی گشتییە، واتە شاعیر

هاوخەمی پرسی بۆ خەمی بۆ کەم دەخۆی بە هاوخەمیەکی گشتی دەداتەوە. ئەمەش دوو تێگەیشتنی جیاواز بۆ دیاردەی خەم لەم شیعرەدا. چونکە شاعیر خۆراکێکی دیکەی جیاواز لە خۆراکی ماددی هەیە، ئەو خۆراکە زیاتر دەخوات و تێریشی دەکات.

ئەمە لەلایەک روویەکی راستی کەسی خەمبارە، کە خەمی هەبوو کەم دەخوات. لێرەدا خەم بریتییە لە خۆراک(خەمی خۆراک). هاوکات لەپشت وەڵامەکەوە تێبینی ناڕەزایەتی لەم خۆراکە تایبەتە ناکرێت، بەڵکو لە خۆراکە ماددییەکە زیاتر شەیدایی و پێویستی نیشاندراوە. لێرەدا دەتوانین دوو جۆر مرۆڤ و دوو جۆر خەم دەستنیشان بکەین. مرۆڤێک خەمیی خۆراکی ماددییەتی، مرۆڤێکیش خەمی خۆراکی رۆحی یان خەمی خودی خەمی مرۆڤی هەیە. مرۆڤێ خەم و خۆراکی ماددی بۆ یەکە، مرۆڤێک خەم وەک خەم لا گرنگە. مرۆڤێک خەم دەیخوات، مرۆڤێک خەم دەخوات. لەبەرئەوە دوو مرۆڤی جیاوازن و بیرکردنەوەو تێگەیشتنی جیاوازیان هەیە. دەتوانین بڵێین ئەو مرۆڤەی خەم دەیخوات مرۆڤێکی رۆژانەییەو تەنیا خەمی رۆژییەتی، لەبەرئەوە خەم خواردوویەتی، بەڵام مرۆڤەکەی دیکە رۆژانەیی نییەو خاوەن جیهانبینییەکەو خەمی رۆژانە نەیکردووەتە پارو.

شاعیر لە دێڕی دووەمدا وەسفی ئەو جۆرە خۆراکەی دەیخوات ‘سوێر و تاڵ’ دەکات. ئەم سوێری و تاڵیە بریتییە لە ئاوی گریان. تێبینی دەکەین گەر مرۆڤی یەکەم، مرۆڤێکی لاواز بێت، ئەوا ئەم مرۆڤە گریاناویەش لاوازە، بەڵام ئەوەی وادەکات ئەم لاوازییە بڕەوێتەوە دێڕەکانی دواترە، کە شاعیر نیشانی دەدات بەهێزییە مرۆڤ ئازارو گریانی خۆی بکاتە خۆراک، ئەم ئازارو گریانە لای شاعیر لە ئاوی کەوسەر گرنگترە. هەرچەند لە لێکدانەوەکەی مەلا عبدولکریم و کوڕەکانیدا گومانیان لەو دوو نیوە دێڕە کردووە، کە هی نالی بێت چونکە’ئاوی ئینسان-ماچی دەم’هاتووە. بەڵام بۆ دڵنیایی دەبێت بڵێم لە لێکدانەوە سادەکەدا ئاوی ئینسان=گریان، ماچی دەم بریتییە لە هاتنەخوارەوەی گریان بۆ نێو دەم، شاعیر بە ‘ماچی دەم’ بۆ جوانکردنی ئازارەکەی گوزارشتی لێکردووە.

لێرەدا نامەوێت بۆ لێکدانەوەی شیعرەکە بچمە نێو بواری جیاوازەوە، بەڵکو زیاتر مەبەستمە لەم شیعرەدا لە خەم ڕابمێنم. بەڵام لەم دوو نیوە دێڕەدا

تاڵی بێ یارو دیار و تارو مار
عەلقەمی چی؟ ئەرقەمی چی؟ سەم دەخۆم

شاعیر بە وردی دەستنیشانی خەمەکەی، کە لەچییەوە هاتووە دەکات. تاڵی بۆ یار-دیار.. شاعیر خەمی بۆ یارو دوور لە نیشتمان دەخوات. بێگومان ئەم خەمە گەلێک گەورەترو فراوانترە لە خەمی ڕۆژانەیی و خەمی خۆراک پەیداکردن. شاعیر ستایشی ئەم خەمە گەورەیە دەکات و نایگۆڕێتەوە بە ئاوی کەوسەر. لێرەشدا زەمینە سازدەکات بۆ ئەوەی پەیوەندی لەگەڵ خەمدا بکات و بوار بۆ خەم بکاتەوە، تاوەکو خەم خۆی بدوێنێت. ئەمەش لەگەڵ خەمدا جۆرە هاوڕێیەتیەکە. بە واتایەکی دیکە یەکێتی یار و نیشتمان دەگۆڕێت بۆ یەکێتی لەگەڵ خەم وەک جێگر و پاشماوەیان. هاوکات ئەم خەمە گەورەیە دەتوانێت خەمە بچووکەکە هەڵگرێت، بەڵام خەمی بچوک ناتوانێت خەمی گەورە هەڵگرێت.

شاعیر لە بەرامبەر هاوخەمی کەمخواردندا، بواری ڕەخنەگرتن لەو جۆرە مرۆڤانە دەکاتەوە، کە خەمی مرۆڤیان نییەو تەنیا خەمی خۆراکیانە. یاخود ئاوی کەوسەر دەکرێت جگە لە رووە مادییەکەی وەک دابڕانی سۆفی لە ژیانی مرۆڤ بێت، کە تەنیا خەمی بەدەستهێنانی ئاوی کەوسەرییەتی و بیری لای مرۆڤ نییەو خەمی مرۆڤ ناخوات، بەڵکو خەمی ئاوێکی بان زەمینی هەیە؛ لە کاتێکدا ئاوی گریانی مرۆڤ گرنگتر و نزیکترە. شاعیر لەسەر زەوییەو خەمی یارو نیشتمانی هەیە، واتە وەک جۆرە هەڵوەستێک لە بەرامبەر سۆفیاندا، کە خەریکی ژیانی دنیاو ئازارەکانی مرۆڤ نین.

خەم دەدوێت
نەوعە ئینسانێ هەیە غەم قوتییە
من غەمی خۆم و غەمی عالەم دەخۆم
غەم دەڵێ: ‘نالی’ کە غەمخواریم نەکا
ناعیلاجم من بەنی ئادەم دەخۆم

ئەم بەشەی شیعرەکە گەلێک گرنگە. ئەوەی گرنگە لەم شیعرەدا ئیرادەی هێنانەگۆی خەمە، یاخود زەمینەسازکردنە بۆ دواندنی خەم. شاعیر لە دێڕی یەکەمدا باسی جۆری ئەو مرۆڤانە دەکاتل کە خەم خواردونی. دێڕی دووەم باسی خۆی دەکات، کە چۆن خەمی خۆی و خەمی هەموو خەڵکیش دەخوات. وەک لێکدانەوەیەکی وجودی بۆ خەم، ئەم شیعرە چەند راستییەکمان پێدەڵێت.

یەکەم خەم بوونی هەیە، بوونەکەشی هەستیارانەیە. دەتوانین لەگەڵ خەم بدوێین، بەڵام خەم لەگەڵ کێ دەدوێت؟ شاعیر لە دێڕی یەکەمدا تانە لەو کەسانە دەگرێت، کە مامەڵەیان لەگەڵ خەم مامەڵەیەکی وجودیانە نییەو ‘ڕق’یان لە خەمەو دژی خەمن بیانتوانیایە

دەیانکوشت. بێگومان خەم لەگەڵ ئەم جۆرە مرۆڤانە ناتوانێت بدوێت. بەڵام شاعیر پەیوەندییەکی وجودی لەگەڵ خەم دەگرێت، کاتێک خەمی خۆی و خەمی عالەم دەخوات. بێگومان ئەم خەم خواردنە، لە خەمخواردنی خەڵک جیاوازە. ئەو خەڵکە خەمی بچوک دەخۆن، لەبەرئەوە تێگەیشتنیشیان بۆ خەم بچوکە، بەڵام شاعیر خەمی گەورە دەخوات، تێگەیشتنیشی بۆ خەم گەورەیە. واتە خەڵکی خەمیان بۆ ژیانی رۆژانەیان دەوێت چۆن ژیانیان بەڕێبکەن و پارەو خواردن دەستبخەن، یاخود سۆفی خەمی دنیایەکی دیکەو ئاوی کەوسەریەتی؛ بەڵام شاعیر ئەم جۆرە خەمە ناخوات.

لەبەرئەوە پەیوەندی لەگەڵ خەم پەیوەندیەکی کا□ئامێز نیە، بەڵکو پەیوەندیەکی وجودیانەیە. ئەوان خەمیان پێویستە بۆ ئەوەی دژی خەم بووەستن، خەمیانە ئەوکاتەی نانیان دەستناکەوێت، گەر نانیان هەبوو خەمیان ناوێت؛ سۆفیش خەمی ئاوی کەوسەریەتی و ئاوی گریان و ژیانی خەمی لەبیرکردووە(ئەوان بیر لەوە ناکەنەوە خەمیش پێویستی بە ئەوانە) بەڵام شاعیر خەمی خەم دەخوات. ئەم پەیوەندیە وجودیە لەگەڵ خەم بوار دەداتە خەم بدوێت و خۆی بەیانبکات. هاتنەگۆی خەم دەرخەری پەیوەندی وجودیە لەگەڵ خەم. خەم لە هاتنەگۆیدا دەریدەخات؛ کە بۆچی خەم خەڵکی دەخوات؟ خەم دەڵێت خەڵکی هەر بیر لە خۆیان دەکەنەوەو هەرگیز بیر لە خەم ناکەنەوە، ئەوکاتەی نانیان دەستکەوت ئیدی خەمیان لەبیر دەچێت، نازانن خەمیش پێویستی بە کەسێکە خەمی بخوات و هاودەمی بێت. لێرەوەیە هاودەمی خەم ئیدی لەوە دەردەچێت خەم ناشیرین بێت.

بە واتایەکی دیکە ئەم سیمابەخشینە بە خەم و جوانکردنی لای نالی و ناشیرنی لای ئەوان، پەیوەندی بە جیهانبینی و مامەڵەو پەیوەندییەوە هەیە، نەک ئەوەی خۆی لە خۆیدا وابێت. بۆ نمونە کاتێک من هاوڕێیەکم هەیە، ناشیرنی روخساری ئەو کاریگەری لەسەر خۆشەویستیم بۆی نییەو بگرە بیر لەوەشناکەمەوە، بەڵام کەسانێک، کە هاوڕێی هاوڕێکەم نین سەرنجی روخساری دەدەن و بڕیار لە هاوڕێکەم دەدەن، وەک چۆن حەبیبەی لای نالی بۆ نالی خێل و قیچی تەنیا لە چاوی ئەوانیترەوەیەو لای نالی ئەمە جوانییە نەک ناشیرینی، ئەوانیش سەرنجی خێلی دەدەن، دەنا بۆ نالی جێگەی سەرنج نییە. خەڵکیش بێئەوەی خەم بناسن رقیان لێیەتی، بەڵام نالی بەهۆی هاوەڵی خەمەوە دەیلاوێنێتەوەو خەمی دەخوات.

پەنا بردنی خەم بۆ شاعیر دەرخەری ئەو روانینە وجودییە، کە شاعیر وەک کەرەسەو ئامێر مامەڵە لەگەڵ وجوددا ناکات. واتە پەیوەندی

لەگەڵ خەم مامەڵەکردنێکی ئایدۆلۆژیانە نیە، بەو مانایەی تەنیا رووی شتەکان بۆ مرۆڤ و لەپێناو مرۆڤدا ببینێت. هاوکات هەستی بوونیش دەکات، هەستکردن بە بوون گوێلێگرتنێ لێ خەم؛ تا خۆی بەیانبکات.

لای خەڵکی کە تەنیا خەمی رۆژانەیانەو مامەڵەی ئایدۆلۆژی و رۆژانەیی لەگەڵ خەمدا دەکەن تەنیا لە چاوی خۆیانەوە سەیری خەم دەکەن؛ بەڵام لێرەدا لە چاوی خەمەوە سەیری خەم و مرۆڤ کراوە. واتە گەر فینۆمینۆلۆژیانە بڵێین جۆرە کەوانەکردنەوەیەکە بۆ ئەو بیرکردنەوەو وێنانەی بۆ خەم هەیە، لایاندەبات و بوار بۆ خەم دەکاتەوە خۆی دەربخات. خەم لێرەدا خۆی بەیاندەکات و دەڵێت منیش برسیم و پێویستم بە کەسێکە خەمم بخوات. واتە ئەو روانینە ئایدۆلۆژیەی هەیە فەرامۆشکراوە کە تەنیا بەچاوی خۆمان خەم وێنا بکەین و ئەویتر لەبەرژەوەندی خۆمان بەکاربهێنین. نالی خەمی بیستووە، گوێی بۆ خەم گرتووە تا خۆی بەیانبکات نەک ئەوەی ئەو روانینی خۆی بەسەر خەمدا بسەپێنێت. لێرەوە پێموایە ئەم روانینە پێشمەرج و ئایدۆلۆژیایە بۆ دنیا و شتەکان بووەتە هۆکاری دەرنەکەوتنی رووی راستی دیاردەکان. چونکە کاتێک دیاردەکان بە تێگەیشتنی ئایدۆلۆژیا و پێشینە بارگاوی دەبنو بواری ئازادانەی خۆدەرخستنیان لێدادەخرێت ئیدی رووی راستی خۆیان دەرناخەن.

کاتێک خەم دەبێتە کەرەسەو هۆکارێک بۆ تێپەڕکردنی هەستی ناخۆشی و برسێتی و مامەڵەی دوژمنکارانەی لەگەڵ دەکرێت(خەم لە ژیانی رۆژانەدا ئەو شتەیە؛ کە دەبێت لەناویبرێن) ئەوکات خەم بەڕاستی دەبێتە دوژمن، بەڵام کاتێک بواری ئازادانە بۆ خەم دەکرێتەوە چیدی خەم دوژمن نییەو دەکرێت خەم بەرهەمهێن و هاوسۆزی بێت. لەم پێیوەندیێدا لێگێڕ خەم، خەم راستیەک بەیاندەکات کاتێک دەڵێت ‘ناعیلاجم من بەنی ئادەم دەخۆم’ لێرەدا ‘ناچاری’ مەبەست ئەوەیە، کە خەڵک خۆیانن بە دوژمنایەتی من وادەزانن من لەناو دەبەن؛ نازانن ئەم دوژمنایەتیێ هۆکاری خەمێ بێیان.

واتە کاتێک خەڵک من بە دوژمنی خۆیان دەزانن و لەخۆیانم دوور دەخەنەوە، زیاتر من زیاتر دەبمە دوژمنیان نەک لەبەرئەوەی بەڕاستی من حەز بە دوژمنایەتیان دەکەم، بەڵکو ئەوان وەک خۆیان لەبیر کردووە کە خەم بەشێکی دانەبڕاوی خۆیانەو دوژمنایەتی لەگەڵ خۆیان دەکەن؛ دوژمنایەتی من دوژمنایەتی خۆیانە. هێنانەگۆی خەم، من خەمی خۆم و خەمی عالەم دەخۆم لێرەدایە، کە خەم دەڵێت نالی بەڕاستی تۆ مادام خەم بە دانەبڕاو لەبوونی خۆت دەزانیت، ئەوا تەنیا تۆیت

دەتوانیت خەمی من بخۆیتخەڵکی من بە دوژمنی خۆیان دەزانن و ناتوانن لەوە تێبگەین، خەم هی خۆیانەو لە دەرەوەی خۆیان نییە(خۆم بۆ خۆم، دەکرێت بۆخۆمی بێت، چونکە نالی هیچکام لەو خۆمانەی نییە، کە ئەوانیتر هەیانە). پێموایە ئەم خوێندنەوەیە زیاتر بوونخوازانەیەو لە خوارەوەش هەوڵدەدەم خوێندنەوەی جیاوازی بۆ بکەم.

دەشتوانین جیاواز و تێهەڵکیش لە خوێندنەوەکەی سەرەوە ئەم خوێندنەوەیەشی بۆ بکەین. لەم شیعرەدا نالی وەک مرۆڤدۆستو موسا، کە خۆی لەبری گشت قوربانی دەکات، نیشان دەدات. لە دێڕی یەکەمدا باسی ئەو خەڵکە دەکات، کە بەناوی خەمخواردنەوە تەنیا هەڵپەی نان و ئاویانەو بیر لەکەسی دیکە ناکەنەوەو بەردەوامیش دەڵێن خەمی یەکدی دەخۆین و دڵسۆزی یەکدین؛ بەڵام تەنیا بیریان لای خۆیانەو بەس. نالی دەڵێت من جگە لەوەی خەمی خۆممە خەمی خەڵکیشمە. بۆ ئەوەی راستی خەمخۆریەکەی بسەلمێنێت خەم دەهێنێتە گۆ، خەمیش پشتڕاستی خەمخواری نالی بۆ خەڵکی دەکات و دەڵێت خەڵکینە گەر نالی نەبێت من هەمووتان دەخۆم، بەڵام ئەوە نالی وەک موسا یان قازی محەمەد، لەبری گشت خۆی کردە قوربانی ئەویش خۆی دەکاتە قوربانی ئێوەو من دەخوات بۆ ئەوەی ئێوە لە دەست من رزگارتان بێت(واتە کاتێک شاعیر خودی خۆم دەخوات ئیدی خۆم بوونی نامێنێت). شاعیر بۆ ئەوەی ئەم خۆباڵاکردنەی خۆی بشارێتەوە ‘خەم’ خۆی هێناوەتەگۆ، تاوەکو لە دەمی ئەوەوە دڵسۆزی و خەمخواری خۆی نیشانبدات.

بەڵام لێرەدا پێموایە مامەڵەکردنە لەگەڵ خەم مامەڵەکردنێکی ئایدۆلۆژیانەیەو خەم ناکرێت لەبری یەکدی بخورێت. بەڵکو هەریەکەو خەمی خۆی دەخوات، دەکرێت نیگەران و دڵمان لای یەکدی بێت و خەمی یەکدی بخۆین، بەڵام ئەمە مانای رزگارکردنی بەرامبەر لە خەم نییە، بەڵکو مانای دڵسۆزی و هاوبەشیکردنە. ئەمەش ئەو راستییە ناشارێتەوە، کە بەم هاوبەشیکردنە خەم لەناونابرێت، چونکە لەناوبردنی خەم یەکسانە بە لەناوبردنی خۆمان. واتە گەر لێرەدا نالی خەمی خەڵکی لەناوبردێت ئەوا وەک ئەوەیە خەڵکی لەناوبردبێت. لەبەرئەوەی ئەوە سازکردن و بڵاوکردنەوەی وەهمە بە خەڵک بڵێیت من خەمتان لەناودەبەم، لەناوبردنی خەم لەناوبردنی وجودیانە. بەڵام دەکرێت وەک ئەدۆرنۆ پێیوایە شیعری لیریکی، کە خودیە، هاوکات توانای گەردونیەتی هەیە. لێرەشدا شاعیر لە خەمی خودی خۆیەوە بۆ خەمی عالەم دەچێت، بەڵام خەڵکی لەسنوری خەمی خودیدا گیردەکەن و ناتوانن گەردونی ببینەوە(١٤٧).

بێگومان کاتێک خەم وەک بەشێکی وجودی دانەبڕاو مامەڵەی لەگەڵدا دەکەین، تێدەگەین خەم لە کوێوە دێت و دەرەکی نییە، ناوەکیەو دەرەکی دەبێتەوە. چونکە مرۆڤ بوونێکی خەماوی هەیە، ئەم تایبەتمەندیەی مرۆڤ وادەکات خەمی خۆیان و یەکدی بخۆن. مرۆڤ لەگەڵ مرۆڤ و شتەکاندا دەژی و لێیان دابڕاو نییەو خەمیان دەخوات و نیگەرانیانە. گەر مرۆڤ بوونێکی خەماوی نەبێت ناتوانێت نیگەران و خەمی ئەوانیترو شتەکانی دیکە نەخوات. لێرەوەیە شاعیر لەوە تێگەیشتووە کە خەم بوونی ئەوەو دابڕاو نییە لێی بۆیە خەمیان دەخوات.

هاوڕێیەتی خەم

شادمانی بێ وەفایە، یاری تێری و مەستییە
یاری تەنگانەم غەمە با هەر غەمی خۆم، خۆم بخۆم

لێرەدا باشتر وێنەی خەم ڕووندەبێتەوە، کاتێک بەرامبەر خەم، شادی دەهێنێت. شاعیر جیاوازی خەم و شادی نیشاندەدات. شادی بۆ شاعیر بێ وەفایە. بێ وەفا بریتییە لەوەی هاودەمی نییەو لێی هەڵدێت. یاخود شادی هاودەمی تێری و مەستیە، خەڵکی کاتێک تێردەبن شادو مەستدەبن‌و خەم لەبیر دەکەن، بەڵام خەم وەفادارە. جگەلەوەی دەتوانین خوێندنەوەیەکی روشتیانە بۆ خەم و شادی بکەین، کە خەم ڕەوشتدارو شادی بێ ڕەوشتە لەبەرئەوەی بێوەفایە. کەسی بێوەفا و خیانەتکار ئەوەیە پەیمانی دۆستایەتی دەشکێنێت.
هاوکات دەشتوانین بە مامەڵە بوونخوازییەکە بڵێین شاعیر راستە شادمانی بە بێوەفا نیشاندەدات، بەڵام ئەوەشی دەرخستووە، کە گەر خەم بوونێکی دانەبڕاوو وجوی هەبێت، ئەوا شادیش بەهەمانشێوەیە، بەڵام دۆخی ژیان بەجۆرێکە کە خەم وەفادارو شادی بێوەفایە، یاخود خەم بەردەوام ئامادەیەو شادی نائامادە(دیوێ ڕێشبینیێ وجودیێکێ زێقکراوێ تێوێ). هاوکات شاعیر وەک دۆست و یار مامەڵە لەگەڵ خەم دەکات.
هەروەها خاڵێکی جەوهەری ئەوەیە خەمی خۆی، خۆی دەیخوات. واتە لێرەدا ئەوە دەرخراوە کە خۆم دەتوانم خەمی خۆم بخۆم کەس ناتوانێت خەمی من بخوات. تێبینی بکەین لە پشت واتای شیعرەکەوە ئەو واتا نەرێنیەی خەم تێکشکێنراوە، شاعیر لە دێڕی یەکەمدا سەرزەنشتی شادی دەکات و بە بێوەفا دایدەنێت. هاوکات هاوڕێ بە تێری و مەستی دەیهێنێت، کە شاعیر دژی تێرییەو مەیلی بێشایی هەیە. هەروەها شادی ناتوانێت خۆی بناسێت؛ چونکە لەگەڵ مەستیدا تێکەڵە. بەڵام خەم یارو هاودەمە، نەک لە خۆشیدا، بەڵکو لە تەنگانەشدا

لێمدورناکەوێتەوە. هەروەک دەیەوێت بڵێت لەگەڵ خەم بوون یەکسانە بە هۆشیاری نەک مەستی. لێرەدایە خەم تەنیا رووکاری نەرێی نییەو وەفاو بەدەنگەوەهاتنی هەیە. کەلتووری کورد لەزۆر باردا دژی سەگە، بەڵام کاتێک وەفا دەدرێتە پاڵ سەگ، ئەو رووە ناشیرینەی ناهێڵێت، لێرەشدا وەفاداری خەم نەهێشتنی رووە نەرێنییەکەی خەمە. هاوکات لە شیعرەکەدا جۆرە کەسایەتییەکی دڵسۆز بە خەم بەخشراوە.

*ـــ ئەمە بەشێکە لە کتێبێک لەبارەی نالییەوە، لەبەرئەوەیە کە لیستی سەرچاوەکان لێرەدا نییە..

“لۆگۆس” پرۆژەیەکی فەلسەفی نوێیە

“لۆگۆس” ناوی پرۆژەیەکی فەلسەفیی نوێیە، کە لە ئیستا بۆ بڵاوکردنەوەی گۆڤارێک خۆی بەیان کردووە. ئەم پرۆژەیە لەلایەن هەریەک لە شاهۆ عوسمان و هەرێم عوسمانەوە سەرپەرشتی دەکرێت و هیچ دەزگاو لایەنێک لە پشتیەوە نییەو خەرجی پرۆژەکەش لە گیرفانی خۆیان دابینی دەکەن. هەرێم عوسمان سەبارەت بە پرۆژەکە بەمجۆرە دوا : ”ئەوەی لە مێژووی بیرکردنەوەی کوردو بڵاوکردنەوەی کوردیدا تێبینیمان کردووە، پرۆژەی خۆتەرخانکراوی فەلسەفیمان نەبووە، ئەمەش بە بڕوای ئێمە کەلێنێکی مەعریفی گەورەیە. چونکە فەلسەفە دایکی گشت زانستەکانەو باوکی بیرکردنەوەیە، بۆیە گەڕانەوە بۆ فەلسەفە گەڕانەوەیە بۆ بنەما، لێرەوە “لۆگۆس”مان بۆ کاری فەلسەفی تەرخان کرد. ئەوەی لە ئیستاشدا ئەنجامی دەدەین بڵاوکردنەوەی گۆڤارەکە، بەڵام بۆ ئایندە کارەکە فراوانتر دەکەین”.

سەبارەت بە ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکە ئاماژەی بەوە کرد: ”تەوەری سەرەکی ئەم ژمارەیەی گۆڤارەکە تەرخانە بۆ پرسی فەلسەفە چییە؟ دیارە ئەمەش پرسێکی بنەڕەتییەو بە پێویستمان زانی لەدەستپێکەوە بەم پرسە بێینە ناوە. هەوڵیشمانداوە زۆرتر پشت بە تێکستی بنەڕەتی ببەستین و زیاتر لە زمانی یەکەمەوە وەرگێڕانیان بۆ بکەین، بۆ نموونە لەم ژمارەیەدا دوو نووسراوی هایدیگەرو نووسراوەکی دێلۆزو

گواتاری، بادیۆ، ژیژەک.. بڵاوکردنەتەوە. وەک دەشزانرێت ئەم دەقە بنەڕەتیانە تێگەیشتنیان ئاسان نییە، بۆیە هەر لە گۆڤارەکەدا بیرمان لەوە کردەتەوە جگەلەو دەقانە دەقی دیکە هەبن زیاتر پەروەردەیی و زانیاریدەر بن، بۆ نمونە لەبارەی فەلسەفەی عەرەبی و ئیسلامی بەشێوەیەکی پانۆرامایی وێنەیەکی گشتیمان پێشکەشکردووە، یان پسپۆرێکی فەلسەفە لە زیندانێکدا لەگەڵ زیندانییەکاندا فێری راوێژی وجودیمان دەکات.

لەلایەکی دیکەوە سود لە ئەزموونی پسپۆرانی فەلسەفە لەوڵاتانی دراوسێ و دەرەوە وەردەگرین، بۆ نمونە لەم ژمارەیەدا لەگەڵ هیگڵناسێکی فارسدا چاوپێکەوتنمان کردووە. هاوکات کار لەسەر پەیوەندی کوردو فەلسەفە دەکەین، ئەمەش بەڕێگەی جیاواز کە خۆی لە خوێندنەوەو ناساندن و ڕەخنەگرتن و دیالۆگکردندا دەبینێتەوە. بۆ نمونە لەم ژمارەیەدا کارمان لەسەر یەکەم کتێبی فەلسەفی کە بە زمانی کوردی نووسراوە کردووە. هەروەها لەبارەی گۆڤاری “بوون”ەوە کە لە گەرمەی شەڕی ناوخۆدا بڵاوبۆتەوە نووسیومانە”. ئەمەی خوارەوەش ناونیشانی ئەو بابەتانەن کە لە ژمارەی یەکەمی لۆگۆسدا بڵاوکراونەتەوە.

١ــ پرسی فەلسەفە لای فەیلەسوفانی ئەنتیك(كلاسیك)، ئامادەکردن و وەرگێڕانی: شاهۆ عوسمان
٢ــ فەلسەفە، ڕێگای پێنجەم، ڕێنێ دیکارت.. وەرگێڕانی: لۆگۆس
٣ــ گفتوگۆ لەگەڵ د.محەمەد ئەردەبیلی، توێژەر و هیگڵناس، ئا: وەلید عومەر، هەرێم عوسمان
٤ــ پێناسکردنی فەلسەفە لەخودی خۆیەوە- لەڕێی گووتەیەکی نۆڤالیسەوە، مارتن هایدگەر، لەئەڵمانییەوە: بەکر عەلی
٥ــ کۆتایی فەلسەفە، مارتن هایدیگەر، لە ئەڵمانییەوە: شاهۆ عوسمان
٦ــ فەلسەفە چییە؟ د.محەمەد کەمال
٧ــ دەروازەیەك بۆ فەلسەفەی عەرەبی- ئیسلامی، ئامادەکردن و وەرگێڕان: ناجی ئەفراسیاو
٨ــ فەلسەفە چییە؟ ژیل دۆلوز، فێلیکس گواتاری، و. لە فرەنسییەوە: فازڵ مەحمود، کاروان ئەحمەد
٩ــ لەبارەی فەلسەفەی بادیۆوە، هەرێم عوسمان- زەردەشت نورەدین
١٠ــ پێناسەی فەلسەفە، ئالان بادیۆ، لە ئینگلیزییەوە: زەردەشت نورەدین
١١ــ پۆرترێتێکی فەیلەسوف، پیتەرسلۆتەردایک.. بەکر عەلی
١٢ــ فەلسەفە دایالۆگ نییە، سلاڤۆی ژیژەك، وەرگێڕانی: وەلید عومەر

١٣ـ فەلسەفە وەک ئازایەتی، دەرب ارەی سوودەکانی ڕاوێژی وجودیی،
دەهلیان کیربی، ل□ ئینگلیزییەوە: سەیوان ئازاد
١٤ـ پرەنسیپی نادڵنیایی هایزنبێرگ و فەلسەفەی کانت:
بۆچی ستیڤن هۆوکینگ پێیوایە فەلسەفە مردووە، حسێن حسێنی، جەبار
محەمەد ئەمین فەتاح، سەعید کاکی، ئارمان خەلیل، وەرگێڕان: ئارمان
خەلیل
١٥ـ لەبارەی گۆڤاری (بوون)ەوە، هەرێم عوسمان
١٦ـ یەکەم ڕووداوی فەلسەفی بە زمانی کوردی- تێڕامان لە یەکەم
پەرتوکی فەلسەفی بە کوردی..ئامادەکردنی، لۆگۆس
١٧ـ فەرهەنگی چەمکە بنەڕەتییەکانی فەلسەفە
ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: لۆگۆس